

Sünnî gelenekte sürekli bir şekilde önemini koruyan hadîs ilimleri eğitimi, Hz. Peygamber'den sonra özellikle cami meclislerinde icra edile gelmiştir. Fetihlerle genişleyen İslâm âleminde ihtiyaçlara binaen ortaya çıkan eğitim kurumlarından biri olan medreselerde de bu gelenek sürdürülmüştür. Zamanla şark medreseri diye anılan eğitim kurumlarında hadîs ilimleri eğitimi zayıflamıştır. Özellikle Osmanlı devletinin yıkılışı ve Cumhuriyetin kurulmasıyla, bu medreselerde hadîs ilimleri eğitimi yok olma mesabesine gelmiştir. Şark medreselerinde Arap Dili ve Belâgatı ile ilgili eğitime ağırlık verilmiş bilgi aktarımında sözlü kültür hâkim olmuştur. Öyle ki, müdderisler eser telif etme geleneğinden imtina eder hale gelmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında yetişen Molla Halîd, bu geleneğe rağmen çeşitli telifatlarda bulunmuştur. Medreselerde hadîs alanında var olan eksikliği tespit eden Molla Halîd, hadîs usûlü ile ilgili "el-Hadîsu's-Sahîh" adlı eseri telif etmiştir. Sünnî gelenekteki hadîs kültürünü özümseyen Molla Halîd, söz konusu eserin de çok sayıda temel kaynaktan istifade etmiştir. Birçok hadîs usûlü ıstılahını ele alan müellif, tartışmalı bazı konulara değinmiştir.

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

ISBN

9 786057 424754

SEYDA MOLLA HÂLİD KORKUSUZ
VE EL-HADÎSU'S-SAHÎH ADLI ESERİ

İBRAHİM AYHAN

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

SEYDA MOLLA HÂLİD KORKUSUZ VE EL-HADÎSU'S-SAHÎH ADLI ESERİ

İBRAHİM AYHAN

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

SEYDA MOLLA HÂLİD KORKUSUZ
VE EL-HADÎSU’S-SAHÎH ADLI ESERİ

İBRAHİM AYHAN

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

Bu kitabın yayın hakkı Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevi ve yayıncısının izni olmaksızın çoğaltılamaz, kopyalanamaz ya da yayınlanamaz.

**SEYDA MOLLA HÂLİD KORKUSUZ
VE EL-HADÎSU'S-SAHÎH ADLI ESERİ**

Yazar: İbrahim Ayhan

ISBN: 978-605-74247-5-4

© Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

E-Yayın/Ekim 2021, Diyarbakır

Tüm Hakkı Saklıdır

Editör: Mehmet Bilen

Kapak ve Mizanpaj: Fuat İstemi

Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

Sertifika No: 52468

Mimar Sinan Cad. Aslan Apt. A Blok, Kat: 1, No: 2,

Yenişehir/DİYARBAKIR

<https://www.sarkiyat.org/>

sarkiyatvakfi@gmail.com

İbrahim Ayhan, Diyarbakır-Dicle’de doğdu (1985). Diyarbakır İmam Hatip Lisesini bitirdi (2003). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu (2010). Diyanet İşleri Başkanlığı’nda çalıştı (2007-2017). Rize Müftü Yusuf Karali Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi’nden mezun oldu (2016). Sivas’ın Suşehri ilçesinde vaizlik yaptı (2016-2017). *Seyda Molla Hâlid Korkusuz ve el-Hadîsu’s-Sahîh Adlı Eseri* isimli teziyle yüksek lisansı bitirdi (2017). Halen Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde araştırma görevlisi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Evli ve dört çocuk babasıdır.

ÖN SÖZ

Hadîs usûlû, Hz. Peygamber'e isnad edilen sözlerin aslına uygun olarak bugüne ulaştırılma vazifesini yerine getiren bir ilimdir. Ayrıca bu ilim, Hz. Peygamber'e ait olan ile olmayanı birbirinden ayırt etmek amacıyla oluşturulmuştur. İslâm âlimleri tarafından tarihî süreç içerisinde ortaya çıkan problemleri çözmek amacıyla ortaya çıkan bu ilim, zamanla gelişerek bağımsız bir ilmî disiplin olma özelliği göstermiştir.

İslamî ilimler alanında eğitim veren Şark medreselerinde ise hadîs usûlû ile ilgili eğitim, kısmi oranda icra edilmiştir. Buna rağmen Şark medreselerinin müfredatına göre eğitim görmüş Molla Halîd Korkusuz hadîs alanına ehemmiyet vermiş ve hadîs usûlû ile ilgili “*el-Hadîsu's-Sahîh*” adlı eseri telif etmiştir. Bu çalışmada söz konusu eserin Şark medreselerindeki hadîs usûlû eğitimine sunduğu katkılar açısından önemi ortaya konacaktır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önemi, amacı ve kaynakları üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümde Molla Hâlid Korkusuz'un hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verilmektedir. Bu çerçevede hocaları, talebeleri ve eserlerine değinilmektedir. Ayrıca yapmış olduğu görevler ve ilmî seyahatlerine işaret edilmektedir. Ayrıca Molla Hâlid'in medrese geleneğinden gelen biri olması hasebiyle medreselerin tarihi, müellif tarafından yazılan eserin medrese geleneğinde ki yeri ve eserde kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmektedir.

Ayrıca Molla Hâlid'in eserinde kullandığı başlıklar tespit edilip eserde kullanılan ayet ve hadîslere de değinilmektedir.

İkinci bölümünde ise Halîd Korkusuz'un söz konusu eserde hadîs usûlü ilmi ile ilgili yaptığı değerlendirmeler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca müellif tarafından yazılan eserde *Kütüb-i Sitte* ve müellifleri hakkında yapılan aktarımlar tahlil edilmektedir.

Uzun soluklu bir çalışmanın sonucu olan bu eserin meydana gelmesinde daima teşvik ve tavsiyelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Bilen'e teşekkür ediyorum. Aynı şekilde tezimi okuma zahmetinde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Cüneyt Maral, Arş. Gör. Mahmut Üstün, Arş. Gör. Üsame Bozkurt, Arş. Gör. Yusuf Çınar'a ve bu süreçte desteklerini yanımda hissettiğim eşime ve çocuklarıma da şükranlarımı arz ediyorum.

İbrahim Ayhan
Diyarbakır 2021

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖN SÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER	6
KISALTMALAR.....	9

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU...10

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI	13
1.1.1. <i>Adı, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi</i>	13
1.1.2. <i>Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri</i>	14
1.1.3. <i>Tasavvufi ve Edebî Yönü</i>	26
1.1.4. <i>Hizmetleri</i>	28
1.1.5. <i>Vefatı</i>	30
1.2. ESERLERİ.....	31
1.2.1. <i>Telif Eserleri</i>	31
1.2.2. <i>Tercüme Eserleri</i>	31
1.3. MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN <i>EL-HADÎSU'S-SAHÎH</i> ADLI ESERİ	33
1.3.1. <i>GENEL BİLGİLER</i>	33
1.4. KONULARIN İŞLENİŞİ	50
1.4.1. <i>Konuların Tasnifi</i>	50
1.4.2. <i>Mukaddime (Eserin Telif Sebebi)</i>	51
1.4.3. <i>Asıl Başlıklar (Başlık Sistemi, Tablo)</i>	52
1.4.4. <i>Konu Başlıklarının Açıklanması</i>	55

1.4.5. İktibas Şekilleri	57
--------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HADİS USÛLÜ

ANLAYIŞI

2.1. MÜELLİFİN HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLARA YAKLAŞIMI	64
2.1.1. Sünnet Kavramı.....	64
2.1.2. Hadîs Kavramı	70
2.1.3. Haber Kavramı	77
2.1.4. Eser Kavramı	89
2.1.5. Sahîh Hadîs.....	91
2.1.6. Şazz Hadîs Kavramı	100
2.1.7. İllet Kavramı.....	102
2.1.8. Sıhhatin Göreceli Olması ve Sıhhat İçin İleri Sürülen Şartlar	107
2.1.9. Sıhhatin Tespitinde Takip Edilen Yöntemler.....	116
2.1.10. Esahhu'l-Esânîd Kavramı.....	121
2.1.11. Şeyhaynin el-Câmi'ü's-Sahîh Adlı Eserlerinde Hadîs Tahricinde Aradıkları Şartlar	122
2.1.12. Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri el-Câmi'ü's-Sahîh Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi?	124
2.1.13. Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar	127
2.1.14. Sıhhat Açısından Hadîslerin Sıralaması	128
2.1.15. Sahîh Hadîsleri Derleyen Diğer Bazı Çalışmalar	130
2.1.16. Müstahrec Türü'ne Dair Açıklamaları.....	131
2.2. MOLLA HÂLİD'İN BAZI HADİS KAYNAKLARI VE MESELELERİNE YAKLAŞIMI VE DEĞERLENDİRMELERİ	133
2.2.1. Buhârî (ö. 256/870) ve el-Câmi'ü's-Sahîh Adlı Eseri	134

2.2.2.	<i>Müslim ve el-Câmi'ü's-Sahîh Adlı Eseri.....</i>	<i>142</i>
2.2.3.	<i>Nesâî ve Sünen'i.....</i>	<i>147</i>
2.2.4.	<i>Tirmizî ve el-Câmi'ü's-Sahîh Adlı Eseri</i>	<i>151</i>
2.2.5.	<i>Ebû Davûd ve Sünen'i.....</i>	<i>155</i>
2.2.6.	<i>İbn Mâce ve Sünen'i.....</i>	<i>157</i>
SONUÇ.....		161
KAYNAKÇA.....		164

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DÜ	Dicle Üniversitesi
EU	European Union
Hız.	Hazreti
IMF	International Monetary Fund
İSO	İstanbul Sanayi Odası
K.	Karar
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
mad.	Madde
MK	Medenî Kanun
No.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU

“Seyda Molla Hâlit Korkusuz ve el-Hadîsu’s-Sahîh Adlı Eseri” isimli çalışmada Molla Hâlid Korkusuz’un *“el-Hadîsu’s-Sahîh”* eseri hadîs usûlü açısından incelenmiştir. Bu bağlamda hadîs alanının tarihsel gelişimi ve teşekkül süreci kısmen incelenmiştir. Ayrıca müellif, şark medreselerinde yetiştiği için medreseler ve şark medreselerinin tarihsel gelişimi konu edinilmiştir. Şark medreseleri özelinde hadîs eğitiminin değerlendirilmesi yapılmıştır. Hadîs ilimleri alanında bu medreselerde gerek okuma gerekse telifat alanında var olan eksiklikler ele alınmıştır.

Şark medreselerinde şifahî geleneğin hâkim olduğu vurgulanmıştır. Buna binâen bu gelenekten gelenlerin eser yazmaktan uzak durdukları ortaya konmuştur. Bu medreselerde yetişmesine rağmen Molla Hâlid’in farklı alanlarda eserler telif ettiği belirtilmiştir. Bu eserlerden biri olan *“el-Hadîsu’s-Sahîh”* adlı eserde geçen hadîs usûlüne yönelik; sünnet, hadîs, haber, eser, sahîh hadîs, şazz ve illet gibi kavramlar mukayeseli bir şekilde irdelenmiştir. Kavramlar hakkında bilgi verilirken önce kavramın sözlük anlamı, daha sonra ıstılahî anlam ve son olarak müellifin görüşü belirtilmiştir. Ayrıca hadîs sıhhat tespitinde var olan

görecelilik konusu Molla Hâlid perspektifinden ele alınmıştır.

Bu çalışmada Molla Hâlid'in *sünen* tarzı eserlerde mutlak olarak kabul edilen bazı hadîslere tenkitlerde bulunduğu konu edinilmiştir. Ayrıca Şeyhayn tarafından telif edilen "*el-Câmiu's-Sahîh*" adlı eserlerde hadis tahric edilirken aranan şartlar, söz konusu eserlerde bütün sahîh hadîslerin bir araya getirilip getirilmediği, Şeyhayn'e yönelik yapılan eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplar, sıhhat açısından hadislerin sıralanması ve sahîh hadîsleri yazan diğer bazı müellifler hakkında bilgi verilmiştir.

Bilimsel faaliyetlerde metodoloji önemli unsurların başında gelmektedir. Bu çalışmada da tespit, tahlil ve tenkid metotları kullanılmıştır. Tespit aşamasında kaynak taraması yapılmış, bu doğrultuda Molla Hâlid'in söz konusu eseri ve hadîs ilmi ile ilgili eserler kronoloji dikkate alınarak irdelenmiştir. Tahlil aşamasında ise elde edilen bilgiler, analizden geçirilmiş ve sentezlenmiştir. Yine bu aşamada açıklama, betimleme, alıntı yapma, tartışma ve örnekleme gibi edebi usulplar kullanılmıştır.

Eserin muhtevası göz önüne alınarak başlık düzeni oluşturulmuştur. Başlıklardan sonra konuların luğavî ve ıstilahî düzlemdeki karşılıkları dile getirilmiştir. Daha sonra Molla Hâlid'in eserinde geçen bilgilere atıf yapmak suretiyle ilgili konuların sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Tenkit aşamasında ise eserdeki görüş ve öneriler eleştirel bakış açısıyla tahlil edilmiş, alanın önemli eserleriyle mukayeseler yapılmıştır. Bunun yanında Molla Hâlid'in yanlış görülen bazı görüşleri dile getirilmiş, olumlu eleştiriye tabi tutulmuştur.

Şark medreselerinde şifahî aktarım geleneği hâkim olmakla beraber, hadîs eğitimi sathî düzeyde icra edilmiştir. Dolayısıyla Molla Hâlid'in yazdığı söz konusu eser bu açıdan önem arz etmektedir. Bu çalışmada Molla Hâlid'in medrese geleneğine mensûb olmasına rağmen hadîs usuûlü alanında eser telif etme yönünün ortaya konması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN

HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1 Adı, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi

Korkusuz ailesi takriben 430 yıl önce şimdiki Ürdün sınırlarında kalan Zerkâ kasabasından Erzurum'un Tekman ilçesine gelmiştir. Birinci dünya savaşı ile başlayan Rus işgalinde¹ sayıları 30 ile 40 kişi oldukları ifade edilen aile büyüklerini kaybeden Korkusuz ailesi, 1917 yılında Molla Hâlid Korkusuz'un babası Hacı Hüseyin öncülüğünde Tekman'dan, Diyarbakır'ın Lice ilçesine taşınmıştır.² Savaş döneminde yaşanan sıkıntılardan dolayı aileye öncülük eden Hacı Hüseyin de 1967 yılında 57 yaşında ceviz ağacının altında istirahat ederken kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. 01.12.1940 yılında Molla Hâlid Korkusuz Lice'nin Kâli mahallesinde dünyaya gelmiştir.³ Lice'de doğduğu için Molla Hâlid el-Licevî nisbesiyle de tanınmaktadır. 17

¹ Birinci Dünya savaşı sırasında Erzurum'un Rus'lar tarafından işgal edilme süreci hakkında bkz. Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37.

² Molla Hâlid Korkusuz'un oğlu Prof. Dr. M. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajdan naklen.

³ Güneş Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s. 408.

yaşında evlenen Molla Halîd'in bu evlilikten 1'i kız 5'i erkek olmak üzere toplam 6 çocuğu dünyaya gelmiştir.

1.1.2. Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri

1.1.2.1. Tahsili

Molla Hâlid Korkusuz, babasının destek ve teşvikiyle küçük yaşlardan itibaren medrese eğitimi almaya başlamıştır. Molla Hâlid'in yaşadığı dönem ve öncesinde Diyarbakır çevresinde bulunan medreseler sosyal ve ilmî hayatın merkezinde yer alıyordu. Bundan dolayı Molla Hâlid medrese eğitiminin büyük bir kısmına Diyarbakır çevresinde bulunan medreselerde devam etmiştir. Ayrıca Diyarbakır'ın ilim ve kültür merkezi olması da babasının Molla Hâlid'i yörede bulunan medreselere yönlendirmesinde etkili olmuştur. Nitekim temel eğitimini ve Kur'ân derslerini Lice'nin güvenilir hocalarından olan Molla Halil Efendi'den⁴ alan Molla Hâlid üç yıl süreyle Molla Halil'in gözetiminde derslerine devam etmiştir. İlim merakı günden güne artan Molla Hâlid Suriye'ye gitmeye karar vermiş ve 10 yaşında Suriye'ye gitmiştir. Ancak Suriye'deki eğitim-öğretim seviyesini yeterli görmeyen Molla Hâlid kısa süre sonra geri dönmüştür. Adeta bir ilim aşığı olan müellifimiz dönemin önde gelen âlimlerinden olan, Molla Muhammed-ê Reş (ö. ?), dönemin Lice müftüsü ve bölgede tanınan, kendisine derin saygı duyulan Molla Hüseyin Küçük'ün (1871-1955) yanında ilim tahsiline devam etmiştir. Yaptığımız röportajda müellifimizin oğlu Refik Korkusuz babasının 11-16 yaşları arasında, hayatını

⁴ Molla Halil efendinin hayatı için bkz. Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 405-408

okumaya ve okutmaya adayan büyük mürebbi Molla Hacı Abdulfettah Yazıcı'nın yanında tahsiline devam ettiğini ifade etmiştir. Molla Hâlid medrese eğitimini kısa süre içerisinde bitirerek icazetnamesini almaya hak kazanmıştır.⁵

Molla Hâlid, geleneksel ilmi usûlün takipçisi olduğu için icazet geleneğine önem vermiştir. İcazet geleneğine verdiği ehemmiyeti aldığı üç ayrı icazetname göstermektedir. İlk icazetnamesini Molla Hacı Abdulfettah'tan şifahî olarak alan Molla Hâlid, ikinci icazetnamesini Kızıltepe'nin önde gelen mollalarından olan Molla Abdurrezzak'tan yazılı olarak almıştır. Üçüncü icazetnamesini ise Bağdat'ta araştırmada bulunduğu zaman zarfı içerisinde kendisine fikri manada sürekli yol göstericilik yapan Heyet-i Ulema başkanı ve Cami'i Ahmet imam hatibi eş-Şeyh Abdülkerim Müderris'ten almıştır.⁶ Zor ve sıkıntılı tahsil hayatından sonra Molla Hâlid, artık birikimli ve aktif bir müderris olarak ilmî hayatın içerisinde yer almıştır. İlk icazetnamesini 16 yaşında alan Molla Hâlid 17 yaşından itibaren medreselerde dersler vermeye başlamıştır.

Doğu medrese müfredatında okunan eserler sayı itibari ile pek fazladır. Eserlerin okutulması ve ezberletilmesi noktasında medreseler arasında ortak hareket etme durumu söz konusu değildir. Bazı medreseler okuttuğu eserlerin tamamını ezberletir iken bazı medreseler ise okutulan müfredatın bir kısmını ezberletmektedir. Yapılan röportajda müellifin oğlu, Molla Hâlid'in müfredatta bulunan eserlerin

⁵ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 409; Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

⁶ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 409.

tamamını ezberlediğini dile getirmiştir. Örnek olarak da medrese geleneğinde Molla Câmî diye bilinen “*el-Fevâidu’d-Diyâiyye*” isimli eserin metni olan “*el-Kaifiye*” ile İmam Malik’in (ö. 672/1274) nahiv ilmine dair telif ettiği “*Elfiyye*” gibi eserleri ezberlediğini dile getirmiştir.⁷ Doğu medreselerinde okutulan eserler hakkında ortak bir duruşun olmaması müellifin okuduğu eserleri tespit etmemiz noktasında bize zorluk çıkarsa da doğu medreseleri hakkında yapılan bazı araştırmalarda eserlerin genel çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Medreselerde okutulan eserler hakkında kısmen de olsa bize fikir verecek bir listeyi sunarak müellifin okuduğu eserlerin tamamına yakınına göstermeye çalışacağız.

Sarf ilmine dair: Müellifi belirsiz, ancak kimi şâirhlerince Hz. Ali’ye ait olduğu ileri sürülen *Emsile*, Müellifi kesin bilinmemekle beraber bir iddiaya göre Seyyid Abdullah (ö. 667/1245) adında bir zata ait olan *Binâ*, ‘İzzuddîn İbrahîm ez-Zencânî’nin (ö. 655/1257) eseri olan *İzzî* metni, Sa’duddîn et-Teftazanî’nin (ö. 791/1388) bu metin üzerindeki şerhi.

Nahiv ilmine dair: Abdulkâhir el-Curcânî’ye (ö. 471/1078) ait *Avâmil*, Molla Yunus el-Erkatînî’ye ait olan *Terkîb* (Kürtçe), Yine Molla Yunus el-Erkatînî’ye ait olan *Zurûf* (Kürtçe), Sa’dullah’ın (ö. ?) *Avâmil şerhi*, Ahmed b. Hasen el-Çarperdi’ye (ö. 746/1345) ait *Muğni* metni, Muhammed b. Abdîrrahîm el-‘Umarî el-Mîlânî’ye ait *Şerhu’l-Muğni*, Cemaluddîn Yûsuf b. Hişâm el-Mısırî’nin (ö. 761/1360) *el-İ’râb ‘an Kavâ’idi’l-İ’râb* adlı metin kitabı, Osmanlı müelliflerinden Ahmed b. Muhammed’in (ö. 1600)

⁷ M. Refik korkusuz ile yapılan röportaj

bu metne yazdığı *Hallu Ma'âkidi'l-Kavâ'id* adlı şerhi, Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî'ye (ö. 538/1143) ait *el-Unmûzec fi'n-nahv* adlı metin kitabı, Sa'duddîn Sa'dullah el-Berdaî'nin (ö. ?) bu metne yazdığı *Hadâiku'd-Dakâik* adlı şerh, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Mâlik'in (ö. 673/1274) *Elfiyye* adlı manzum eseri, Celâluddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) bu esere yazdığı *el-Behcetü'l-Mardiyye fî Şerhi'l-Elfiyye* adlı şerhi, Ebû 'Amr 'Usmân b.'Umar el-Hâcib'in (ö. 647/1249) *el-Kâfiyye* adlı metin kitabı, Abdurrahmân el-Câmî'nin (ö. 898/1492) bu metne yazdığı ve *Molla Cami* diye ünlenen *el-Fevâidu'd-diyâiyye* adlı şerh, Abdulgafûr Lârî'nin (ö. 912/1506) bu şerhe yazmış olduğu hâşiye, Abdulkâim Siyalkotî'nin (ö. 1067/1656) bu hâşiyeye yazdığı hâşiye isimli kitaplar.

Mantık ilmine dair: Esîruddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1264) *İsâgûcî* metni, Husâmuddîn el-Kâtî'ye (ö.760/1358) ait *İsâgûcî Şerhi*, Muhyiddîn Efendî'nin (ö. ?) bu şerhe yazmış olduğu ve kendi adıyla anılan hâşiye, Molla Şemsüddîn Muhammed Fenârî'nin (ö. 835/1431) *İsâgûcî Şerhi*, Ahmed b. Muhammed b. Hıdır'ın (ö. ?) Fenârî şerhine yazmış olduğu ve yörede Kavl (kul) Ahmed hâşiyesi olarak ünlenen *Hâşiye 'ala'l-Fenârî* adlı hâşiye, 'Umar b. 'Ali el-Kazvînî'nin (ö. 695/1295) *Şemsiyye* adlı detaylı mantık metni, Kutbuddîn Muhammed b.Muhammed er-Razî'nin (ö. 766/1364) bu metne yazdığı *Şerhu's-Şemsiyye* adlı uzunca şerh, Seyyid Şerif el-Curcânî'nin (ö. 816/1413) bu şerhe yazdığı ve medrese muhitinde *Seyyid Şerif'in Tasavvurat ve Tasdikât*'ı diye anılan *Hâşiye*.

Vad' ilmine dair: 'Adududdîn el-İcî'nin (ö. 756/1354) *er-Risâletu'l-'Adudiyye* adlı metin kitabı, Ebu'l-Kâsım Ali el-

Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483) veya Ali Kuşçu tarafından bu metne yazılmış olan *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad'îyye* adlı şerh.

Belâgat ilmine dair: Ebu'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) *el-Ferîde es-Semerkandiyye* adlı metin kitabı, 'Îsâmuddîn el-Îsferâînî'nin (ö. 945/1538) bu metne yazdığı *'Îsâm 'ale'l-Ferîde* adlı şerhi, Hasen b. Muhammed Zibarî'nin (ö. 1044/1634) bu şerhe yazdığı *Hâşiyetu Zibarî* adlı hâşiye, Hatîb el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh* adlı metin kitabı, Sa'duddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) bu metne yazdığı *Muhtasaru'l-Ma'anî* adlı şerh.

Münazara ilmine dair: Saçaklızade Muhammed el-Mer'aşî'nin (ö. 1145/1732) *el-Velediyye* adlı metin kitabı. Abdulvahhâb el-Amidî'nin (ö. ?) bu metne yazdığı *Abdulvahhâb 'alel'-Velediyye* adlı şerh.

Kelam ilmine dair: Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-'Akâidu'n-Nesefiyye* adlı metin kitabı, Sa'duddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) bu metne yazdığı *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye* adlı şerh.

Fıkıh usûlüne dair: Abdulvahhâb Tâcuddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1370) *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı metin kitabı, Celaluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) bu metin üzerine kaleme aldığı *Şerhu'l-Mahallî 'ala Cem'i'l-Cevâmi'* adlı şerh. Zikredilen kitaplar şark medreselerinde okunan eserlerin tamamına yakınıni oluşturmaktadır.⁸

⁸ Medreselerde okutulan eser listesi için bkz. Mehmet Yalar, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", (Ed. İsmail Narin), **Medrese ve İlahiyat kavşağında İslâmî İlimler**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, c. 1, s. 84-88; Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 46-77; Muhammed Sadık Hamidi, "Doğu ve Güneydoğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", (Ed.

İcazetini aldığı vakitten vefatına dek halk ile beraber olmaktan ve ilmî birikimini aktarmaktan zevk almıştır. Esasen Şark medrese geleneği ve bu gelenekten geçmiş kişiler sürekli toplumsal hayatı yönlendirmişlerdir.⁹ Medreseler, toplumsal kurumlar olduğu için toplumla iç içe ve topluma önderlik yapacak örnek ve önder kişiler yetiştirmiştir.¹⁰ İşte böyle bir kurumun temsilcisi konumunda olan bir şahsiyetin de kendini toplumdan soyutlayıp uzaklaşması düşünülemezdi. Molla Hâlid Korkusuz, bu bilinç ve şuurla toplumun ihtiyacı olan dinî rehberlik, ahlakî örneklik ve kültürleşme alanlarındaki görevleri sürekli üstlenmiştir.¹¹ Molla Hâlid, gittiği her yerde yaptığı tefsir, hâdis ve fıkıh dersleri ile insanlar ile iç içe olmuş ve insanların gönül dünyasında yer edinmiştir. Emekli olduktan sonra da ilmî faaliyetlerine devam eden Molla Hâlid, cami ve taziye evi gibi yerlerde irşat ve tebliğ vazifelerine devam etmiştir.¹²

Şark medrese geleneğinden gelen Molla Hâlid'in ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü dönemde Kuzey Irak

Fikret Gedikli), **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Muş Üniversitesi Yayınları, Muş 2013, c. 1, s. 319-323.

⁹ Tahir Pekasil, "Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", (Ed. Adnan Demircan), **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015, c. 1, s. 127.

¹⁰ M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 133.

¹¹ Aynı rolü medresenin yerine getirdiğine dair bkz. Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 134

¹² Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411; Mehmet Hişyar Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleriyle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", http://146609.webhosting56.1blu.de/2015.06.12_Dogudan_Batiya_Dr.Me_hmet_Hisyar_Korkusuz.pdf (Erişim Tarihi: 04.07.2017); M. Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

medreselerinin ilmî seviyesi şark medreselerinden daha iyi konumdaydı. Kuzey Irak'taki medreselerde alanlarında yetkin âlimlerin bulunması bu bölgenin ilmî seviyesinin yüksek bir kaliteye ulaşmasını beraberinde getirmekteydi.¹³ Kuzey Irak'ta bulunan medreselerin eğitiminin yüksek seviyede olduğu ve orada okumanın bir ayrıcalık sayıldığını M. Halil Çiçek şu cümleleriyle ifade etmektedir; *“Kuzey Irak medreseleri tahsil, ilmî seviye ve yetkin âlimlerin bulunması yönünden medrese eğitiminde yüksek kaliteyi ifade eden bir sembol olmuştur. Kuzey Irak medreseleri bunu hak ediyordu. Zira bu medreseler Karadağî ve Kızılçî gibi çok mümtaz simalar yetiştirmişti. Bundan ötürü Kuzey Irak medreselerinde öğrenim görmek Şark medreseleri ortamında bir prestij vesilesi oluyordu.”*¹⁴ İlme olan sevdasını küçük yaşlardan itibaren gösteren Molla Hâlid'in, Irak'a gitmesinin ardında yatan asıl nedenin; bu ilmî kaliteyi elde etmek olduğu kanaatindeyiz.

Çocukluk döneminden itibaren ilim ile iştigal eden Molla Hâlid 71 yıllık ömrünü ilmî çalışmalara adanmıştır. Bu adanmışlık, sadece bölgede yaşayan âlim ve mürebbi şahsiyetler tarafından değil, yurt dışında bile kendisi ile tanışan kişiler tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim Molla Hâlid ile Kâbe-i Muazzama'da tanışan dönemin Hac Bakanı, kendisi ile yaptığı ilmî sohbetten sonra şu sözleri söylemekten kendini alamamıştır: *“Rabbim'e hamd olsun! Demek ki Türkiye'de sizin gibi âlimler kalmış ha!”*. Yaptığı bu sohbetten sonra Türkiye'ye dönen Molla Hâlid ile Suud'lu Hac Bakanı arasındaki muhabbet gönderilen birkaç koli kitapla devam etmiştir. Seksen darbesinden sonra ülkede

¹³ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 28.

¹⁴ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 28.

yaşanan siyasi olaylardan dolayı gönderilen kitaplar Molla Hâlid'e teslim edilmemiştir. Ama Molla Hâlid, takriben altı aylık süreç sonunda kitapların tehlikeli olmadığını ispat etmiş ve gönderilen eserleri teslim alabilmiştir.¹⁵

Molla Hâlid'in ilmî kişiliğine değinirken dikkat çekilmesi gereken öncelikli hususlardan biri, onun Arap diline olan vukufiyetidir. Bilindiği üzere Arap Dili ve Belağatı Şark medrese geleneğinde merkezi bir konuma haizdir. Bu sebeple Molla Hâlid gerek ders vererek gerekse kendisinin yaptığı araştırmalarla Arap dilinde yetkin bir hale gelmiştir. Ayrıca hocanın hadis ilmine olan yakın ilgisinden de söz etmek mümkündür. Hoca binlerce hadîsi senedi ile birlikte ezberlemiştir. Oğlunun, babasının kendisine senetleri ile birlikte binden fazla hadis ezberlettiğini ifade etmesi de Hocanın hadîse olan ilgisini gösteren bir diğer husustur. Molla Hâlid'in sürekli ilgilendiği alanlardan birinin de usûl-ü fıkıh olduğunu dile getiren oğlu bu tercihe sebep olarak usûl-ü fıkıhın *“İslâmî hükümlerin nasıl çıkarıldığını, verilen hükümlerin tarihi arka planında yatan gerekçelerin neler olduğunu en iyi ifade eden alan”* olmasını göstermiştir. Ayrıca Molla Hâlid'in öğrencilerine sürekli hadîs ve usûl-ü fıkıh okumaları yapmalarını tavsiye ettiği de ifade edilmektedir.¹⁶

1.1.2.2. Hocaları

Molla Hâlid Korkusuz, bölgenin önde gelen hocalarından medrese eğitimi aldığı gibi, araştırma yapmak için gittiği Irak'ta bulunan İslam âlimlerinden de aynı

¹⁵ M. Hişyar Korkusuz, “Doğu’dan Batı’ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz”, s. 1.

¹⁶ M. Refik Korkusuzla yaptığımız röportajdan.

şekilde istifade etmek için elinden gelen bütün çabayı göstermiştir. Kendisi birçok âlimden istifade etmiş olmakla beraber bu çalışmada Molla Hâlid'in hayatında iz bırakan hocalarının bir kısmını kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.1.2.2.1. Seyda Molla Hüseyin Küçük

Molla Hüseyin Küçük 1290/1871 yılında daha önce Diyarbakır'a bağlı iken, önce Mardin'e, il olduktan sonra da Şırnak'a bağlanan Cizre yakınlarındaki Deştadahl köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının İsmi Abdullah, annesinin ismi Ayşe'dir. Molla Hüseyin süt emme döneminde annesini, üç yaşlarında iken babasını kaybetmiştir.

Molla Hüseyin Küçük'ün ilim tahsil etmesi babasının, Molla Hüseyin'in dayısına yaptığı vasiyet ile farklı bir boyut kazanmıştır. İlk etapta okuma isteği olmayan Hoca daha sonra babasının vasiyetini yerine getirmek için dayısının evinden hicret edip ilim okumaya karar vermiştir. İlk önce Cizre'ye gelip burada ilim okuyan Molla Hüseyin daha sonra Van Bahçesaray'da bulunan Bidârî isimli köye gidip orada bulunan Şeyh Abdullah el-Bidârî isimli molla'nın yanında Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından yazılan "*el-Fevâidu'd-Diyâiyye*" isimli kitabı bitirinceye kadar kalmıştır. Daha sonra Siirt'te bulunan Molla Halil'in oğlu Molla Mustafa'nın yanında okumalarını sürdürmüştür. Molla Hüseyin kısa süre sonra hocasının vefat etmesinden dolayı Molla Halil'in torunu olan Molla Hamid'in yanında "*el-Fevâidu'd-Diyâiyye*" isimli eserin haşiyeleri olan "*Abdulğafûr*", "*Sîyâlkûtî*" ile "*Ussâm*" ve Mantıkla ilgili olan "*Kavlu Ahmed*" isimli eserleri okumuştur. Hoca daha sonra Bitlis'te bulunan şeyh Fethullah el-Verkânsî'nin yanında

“Şerhu’ş-Şemsiyye” ve “Muhtasaru’l-Me’ânî” isimli eserleri okumuştur. Hoca, Şeyh Fethullah’ın ölümünden sonra Diyarbakır’ın Silvan ilçesine gelip orada bulunan Müftü Molla Ahmed Hamdî’nin yanında medrese eğitiminde okunması gereken eserlerin geri kalanını okuyarak ilmî icazetini almıştır.

Molla Hüseyin Küçük 1355/1955 yılında vefat etmiştir. Öğrencileri üzerinde derin etkiler bırakan Molla Hüseyin Küçük, öğrencilerinin ilmî yolu takip etmelerine sebep olmuştur. Kendisinin ilmî geleneğini sürdüren öğrencileri hocalarını hiç unutmamışlardır. Bunun en açık göstergesi öğrencileri tarafından hoca hakkında yazılan şiirlerdir.¹⁷

1.1.2.2.2. Molla Abdulfettah Yazıcı

Abdulfettah Yazıcı 1892 yılında o dönem Diyarbakır’ın Silvan ilçesine bağlı Hazro kasabasının Cami mahallesinde dünyaya gelmiştir. Hoca henüz 16 yaşında iken 1908 yılında dayısı Molla Abdullah Düşüncü (ö. 1944) ile beraber hacca gittiği için kendisine Hacı lakabı verilmiştir.

Molla Abdulfettah, 10-12 yaşlarında Hazro’da bulunan dayısı Molla Abdullah Düşüncü’nün (ö. 1944) yanında ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra sırası ile Diyarbakır merkezde bulunan Tıl’alo (Karaçalı) köyünde bulunan Molla Faik (ö. ?), Diyarbakır’ın Lice ilçesinde bulunan Molla Abdullah (ö. 1915), Molla Muhammed Hâdî (ö.1911 veya 1912) ve Batman’ın Kozluk ilçesine bağlı Cezni köyünde ismi tespit edilemeyen bir âlim’in eğitiminden geçmiştir. Molla Abdulfettah, son olarak Diyarbakır’ın Silvan ilçesinde

¹⁷ Mehmet Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük’ün hayatı ve ilmi kişiliği”, **Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, S. 2, s. 124-139; <http://www.biyografya.com/biyografi/14730> (Erişim Tarihi: 09.09.2016).

bulunan Molla Hüseyin Küçük'ün yanında medrese eğitimini tamamlamış ve icazetnamesini almıştır.

İcazetnamesini alan Molla Abdulfettah Yazıcı 1920 yılında Silvan'da açılan sınavı kazandığı için askerlikten muaf tutulmuştur.¹⁸ Çok zeki ve alçak gönüllü biri olan Molla Abdulfettah Yazıcı, klasik medrese kitaplarının yanı sıra, özellikle Mantık ve Arap dili ve edebiyatı ile uğraşmıştır. Bununla beraber çok iyi seviyede Farsça bildiği de belirtilmektedir.

İki evlilik gerçekleştiren Molla Abdulfettah'ın çocuğu olmamıştır. Yaklaşık yedi yıl yarı felçli halde yaşayan Molla Abdulfettah Yazıcı 21 Şubat 1975 tarihinde vefat etmiştir.¹⁹

1.1.2.2.3. Şeyh Abdulkerim el-Müderriş

Şeyh Abdulkerim el-Müderriş, Irak'ın kuzeyinde bulunan Beyâre beldesinde ١٣٢٢/1905 yılında dünyaya gelmiştir. Temyiz yaşına gelir gelmez Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek ilim yolculuğuna başlayan Üstad Müderriş, daha sonra kısa dini metinler ezberlemiştir. Farklı medreselerde İslamî ilimler alanında dersler almaya devam eden Müderriş, ismini tespit edemediğimiz bir hocanın denetiminde sarf ve nahiv dersi almıştır. Osman Sirâcu'd-Dîn gözetiminde bulunan Hânkâh Dûrûd (خانقاه دورود) medresesine kayıt yaptıran Müderriş, burada Nahiv, Mantık, Münazara, Fıkıh ve Astronomi eğitimini aldıktan

¹⁸ Osmanlı devletinin son dönemlerinde medrese eğitimi alıp icâzetini alan kişinin askerden muaf olacağı hakkında bkz. Hasan İbn Ahmed, **Hâşiyetu Câmi'î'l-Fevâid 'alâ Helli'l-Me'akid bişerhi Metni'l-Kava'id fi'l-İrâb**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 1431/2010, s. 3.

¹⁹ Cevat Ergin, "Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 8, S. 1, s. 109-130.

sonra Molla Mahmud Bâlik ve eş-Şeyh Ömer el-Karadâğî gözetiminde tasavvuf, matematik, belâğat, fıkıh vb. derslerin eğitimini görmüştür. 1925 yılında eş-Şeyh Ömer el-Karadâğî'den icazetnamesini almıştır. 1959 yılında Bağdat'a geçen Müderris'in ders halkalarına başta Türkiye, Irak, Hindistan ve Pakistan olmak üzere farklı İslam ülkelerinden birçok öğrenci iştirak etmiştir.²⁰

Molla Hâlid Korkusuz'un oğlu Prof. Dr. M. Refik Korkusuz ile tarafımızca yapılan röportajda dile getirdiğine göre Molla Hâlid Korkusuz özellikle Bağdat'ta araştırma yaptığı sırada ders halkasına katıldığı hocası Şeyh Abdülkerim el-Müderris'in, ilmî kişiliğinin oluşmasında birinci derecede etkili olan şahsiyet olduğunu defalarca dile getirmiştir. Bu Açıklamadan hareketle Molla Hâlid'in ilmî kişiliğinde en etkili olan şahsiyetin Şeyh Abdülkerim el-Müderris olduğu söylenebilir. Molla Hâlid Korkusuz'un yaptığı çalışmalar içinde ağırlıklı bir yer tutan tercümelerinin tasavvuf kaynaklı olması, bize müellifimizin, Şeyh Abdülkerim el-Müderris'in tasavvuf anlayışından etkilenmiş olabileceğini de göstermektedir.

1.1.2.3. Talebeleri

Müellifimizin, gerek akademisyen gerekse din görevlilerinden pek çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde ismine ulaşılan öğrencilerinin bir kısmı şu şekildedir: Prof. Dr. Nihat Hatipoğlu, Riyad üniversitesinde görevli olan Molla Ekrem, Emekli hâkim Ahmet Efendi, Diyanet İşleri Başkanlığında

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=mndTW7NVr1c>
Tarihi:24.07.2017.)

(Erişim

daire başkanlığı yapan Zafer Koç, İzmir il müftü yardımcılığı yapan Muhammed İnceoğlu, öğretim görevlisi Mehmet Çiftçi, emekli imam Molla Ahmet ve emekli müftü Molla Abdullah.²¹

1.1.3. Tasavvufî ve Edebî Yönü

Medrese geleneğinin olmazsa olmazlarından biri olan tasavvufî hareketin etkisi kendini Molla Hâlid Korkusuz'un şahsında da göstermektedir. Takvası ile sürekli örnek gösterilen bir kişiliğe sahip olması da tasavvufî öğretileri içselleştirdiğini göstermektedir. Nitekim Mehmet Bilen, müellifimiz ile yaptığı umre ziyaretinde Molla Hâlid'den bahsederken: *"Biz tavaf yaptıktan sonra dinlenmeye çekildiğimiz sıralarda bile Hocanın sürekli tavaf yapması ve Kur'an-ı Kerim okuması dikkatlerimizden kaçmazdı. Yaşı ilerlemiş olmasına rağmen ibadetlerde bizden daha hızlı ve istekli idi"* tespitlerinde bulunarak hocanın takva ve vera' boyutunu gözler önüne sermiştir.

Doğu bölgesinde bulunan insanların tasavvufî anlamda kendilerine rehber kabul ettikleri Haznevî ailesi müellifimiz için bir başka muhabbet kaynağı olmuştur. Nitekim Şeyh İzzeddin'i²² kendine mürşit olarak kabul etmiş ve sohbetlerine bizzat katılmıştır. Katıldığı sohbetleri

²¹ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebî Kişilikleri", s. 410.

²² Şeyh İzzeddin el-Haznevî, 1928 yılında Suriye'nin Kamışlı beldesinin Hazne köyünde doğmuştur. İlmî ve amelî birlikteliği olan ender şahsiyetlerden biri olan Şeyh İzzeddin Nakşibendi tarikatına mensuptur. Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün ve Türkiye'de birçok bağlı olan Şeyh İzzeddin 1992 yılında vefat etmiştir. Şeyh İzzeddin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.haznevi.net/haznevi-ekolu/seyh-izzeddin-hazretlerinin-hayati-ve-yolunun-ozellikleri.html> (erişim tarihi: 19.07.2017)

Arapçadan Türkçeye çeviren Molla Hâlid, mürşidinin sevgi ve muhabbetini kazanmıştır. Tekman'da ilçe müftülüğü görevini yerine getirirken Şeyh Ali Rıza Efendi'ye duyduğu muhabbet ve derin saygı da müellifimizin Tasavvuf ile bağı olan insanlara karşı duyduğu hürmetin bir göstergesidir.²³

Çok zeki ve halim olduğu ifade edilen Molla Hâlid medrese mollaları içinde önemli bir yer edinmiştir. Doğru dillerinden Arapça ve Farsça'yı çok iyi seviyede bilen Molla Hâlid, Batı dillerinden Fransızca ve İngilizce'yi de iyi derecede bilmekteydi.²⁴ Arapça ve Farsça yeminli mütercimlik yapan Molla Hâlid hakkında Mehmet Bilen ile yaptığımız görüşmede, kendisi, Edip Çağmar, Refik Korkusuz, Metin Bozan ve Ahmet Erkol gibi hocaların da içerisinde bulunduğu bir grupla yapılan Hacc ziyaretinde Arap hocalar ile Molla Hâlid Korkusuz hocanın yaptığı ilmi münazaralar ve Hocanın karşısındaki kişiyi ikna etmesi Molla Hâlid'in Arap dilinin sadece gramer bilgisine değil aynı zamanda hitabet ve konuşma düzeyinin de iyi olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir.²⁵

Molla Hâlid, duygusallık yönü ön plana çıkan, ruh ve gönül dünyası zengin bir şairdir. Şiirlerinde "Huldî" mahlasını kullanan Molla Hâlid'in Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe divanlar kaleme aldığı ifade edilmektedir.²⁶ Müellif, Ehl-i sünnet ve Ehl-i beyt kurumlarının birbirinden

²³ Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", s. 1.

²⁴ M. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajdan.

²⁵ Mehmet Bilen ile yapılan röportaj.

²⁶ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411.

ayrılmazacak seviyede içselleştirildiğine inanmaktadır.²⁷ Türkçe ve Kürtçe kaleme aldığı şiirlerinde özellikle Allah aşkının ön plana çıktığı ve Ehl-i Beyt sevgisinin izhar edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Molla Hâlid ilme olan düşkünlüğünü yaşayarak gösterdiği gibi ilim sevdasını satırlara da nakşetmiştir. Nitekim Kürtçe yazdığı bir şiirinde ilmin toplumsal manada gerekli olduğunu şöyle dile getirmiştir:

Bî xebatî tû rake ji meydan xezanî
Bi kitab tû rake ne zanî qet çê nabe²⁸

Molla Hâlid'in şiirlerinde dikkat çeken bir diğer husus ise memleketine olan özlemi olmuştur. İnsan fıtratında bulunan memleket sevgisi doğal olarak Molla Hâlid Korkusuz da kendini göstermiştir. Kendisi, Liceli insanların sahip olduğu üstün vasıfları, cahilliğin ve tembelliğin zararlarını, insanlara karşı gösterilmesi gereken saygıyı, yıllarca memleketinden uzak yaşadığı için Lice'ye olan hasretini ve Liceli insanlara duyduğu derin bağlılığı şiirlerinde dile getirmiştir. Yine memleketinde meydana gelen bazı üzücü olayları da şiirlerinde zikretmiştir.²⁹

1.1.4. Hizmetleri

Şark Medreselerindeki ilim tedrisatı bittikten sonra öğrenciler farklı bölgelere dağılarak imamlık-hatiplik

²⁷ Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", s. 1.

²⁸ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 412-413; şiirin tercümesi: Çalışarak cehaleti ortadan kaldır. Kitapla cehaleti ortadan kaldır, (çünkü) bilgisizlik asla kabul edilemez

²⁹ Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411.

görevini yerine getirirlerdi. Molla Hâlid Korkusuz da bu geleneğin bir takipçisi olarak medresede aldığı ilmî birikimi gelecek nesillere aktarmak için 1959³⁰ yılında Mardin'in Mazıdağı ilçesinde resmi imam olarak görev almıştır. Bu sırada ilçede ikinci caminin yapımında emeği geçen Molla Hâlid cami yapım aşamasında aktif rol almıştır. Sonrasında müderrislik yapmış ve burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bir yıl sonra 1960 yılında askerlik vazifesini yapmak üzere görev yerinden ayrılan müellifimiz askerlik dönüşü Lice Kur'an Kursu'na öğretmen olarak atanmıştır.

Medresede okuyan öğrenciler, medrese eğitimi ile beraber örgün eğitimi yürütemedikleri için okullarını dışardan girdikleri sınavlarla bitirirlerdi. Molla Hâlid de ilkokul eğitimini, İmam Hatip'in ortaokul ve lise eğitimini dışarıdan bitirmiştir. Daha sonra Diyarbakır'a bağlı Kulp ilçesinin Ağaçalı köyünde görevine devam eden Molla Hâlid, 1966 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan müftülük sınavına girerek sınavı birincilikle kazanmış ve Erzurum'un Tekman ilçesine müftü olarak atanmıştır. İki yıl Tekman'da müftülük görevine devam eden müellif 1968 yılında İzmir'in Menemen ilçesine yerleşmiş ve burada da müftülük vazifesine devam etmiştir. İlimden bir an dahi olsa geri durmayan Molla Hâlid, 1969 yılında Türkiye'de sayılı olan Yüksek İslam Enstitüsü sınavlarına girmiş ve İzmir Yüksek İslam Enstitüsünü kazanmıştır. 1973 yılında Enstitüyü birincilikle bitiren Molla Hâlid, daha sonra İzmir'in Ödemiş ilçesinde müftülük görevine devam

³⁰ Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajda tarih 1958 olarak ifade edildi. Ancak Müellifin hayatı ile ilgili makale yazar Güneş Ekmekçi tarihi 1959 olarak belirtmektedir.

etmiştir. Görev yaptığı zaman zarfı içerisinde sürekli ilim talebesi yetiştiren Molla Hâlid, 1974 yılında ülke dışında ilmi araştırma yapmak için MEB tarafından açılan sınava girmiş ve bu sınavı birincilikle kazanmıştır. Araştırma yapmak için bir süre Irak'ta bulunan Molla Hâlid, Bağdat Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde eğitimine devam ederek gösterdiği gayret ve zekâsı ile hocaların sevgisini kazanmıştır. Molla Hâlid'in girdiği sınavlarda genelde birinci olması, hayatını belli bir disiplinle yürüttüğünü göstermektedir. Belirlenen süreden daha fazla Bağdat'ta kalan Molla Hâlid bir süre Bağdat Üniversitesinde de derslere girmiştir. Molla Hâlid'in Bağdat üniversitesinde derslere girmiş olması, Arapçaya olan hâkimiyetinin oluşmasında etkili olmuştur.

Irak'tan döndükten sonra İzmir merkezde vaizlik yapmaya devam eden Molla Hâlid; Buca, Bandırma, Ahmetli ve Turhal ilçelerinde de müftülük yapmıştır. Son görevi İzmir il müftü yardımcılığı olan Molla Hâlid 1999 yılında emekli olmuştur.

1.1.5. Vefatı

Molla Hâlid, 71 yıllık ömrü boyunca kalemi, kitabı ve tesbihi elinden düşürmeyen, ilim ve amel bütünlüğünü hayatında sağlayabilen ender şahsiyetlerden birisidir. Hayatını ilme adayan Molla Hâlid Korkusuz ömrünün sonlarına doğru uzun süreli bir hastalığa yakalanmış ve 23 Kasım 2011 tarihinde vefat etmiştir. Ömrünü ilim talimi ve tedrisine adayan Molla Hâlid, vefatından kısa süre önce bile ilim ile olan ilişkisini kesmemiştir. Nitekim 2011 yılının başlarında, kanser hastalığı teşhisi konulan Molla Hâlid bu vaziyette iken hastane duvarlarında bulunan şiirleri

ezberlemiştir. Molla Hâlid hocanın oğlu Prof. Dr. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajda “Babamı hastaneye kontrole götürmüştüm. Bende kendisi ile beraberdim. Babam kısa bir süre duvara bakakaldı. Sonra bana dönerek duvardaki şiiri ezberledin mi? (dedi). Bende yok ezberlemedim. (dedim). Bunun üzerine babam: “Niye ezberlemedin oğlum bak kaç dakikadır buradayız. Niye zamanımızı boşa geçirelim”(dedi). “Ben, daha sonra babamın kısa süre içinde duvarda asılı olan Yunus Emre’nin şiirlerini ezberlediğini anladım.”³¹ Bu ifadeler ulvî bir şahsiyetin ilme ne derece önem verdiğinin göstermektedir.

1.2. ESERLERİ

1.2.1. Telif Eserleri

1-Bağdat’ta iken hadîs usûlü ilmiyle ilgili olan “*el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu*”

2-Kaza ve Kader ile ilgili Arapça olarak yazdığı “*el-Kadâ’u ve’l-Kader*”

3-Fetvalarla ilgili 4 cilt olarak yazdığı “*Fetavâ’l-Âmîdî*”

4-Divan

1.2.2. Tercüme Eserleri

1- Seyda Molla Hüseyin Küçük tarafından kaleme alınan tasavvuf ve akaid ile ilgili arapça eserlerin Türkçe ve Kürtçeye tercümeleri.

2- Seyda Molla Hassî tarafından kaleme alınan Akaid’le ilgili eserin manzumesinin Türkçe ve Kürtçe tercümesi.

3- Cakarta’daki dînî ve ahlakî yapıyı konu edinen eserin Arapçadan Türkçe’ye tercümesi

³¹ Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

4- “Cündullah ve Hizbu’ş-Şeytan” isimli eseri Arapça aslından Türkçeye tercümesi

5- “İslam’da Irkçılık Yoktur” isimli Arapça eserin Türkçe tercümesi

6- “el-Hikmetu fi’t-Tasavvuf” adlı eserin Türkçe tercümesi

7- “el-Menâzilu’l-Kudsiyye ve’l-Himayetu’r-Rabbaniyye” adlı eserin Türkçe tercümesi

8- “Şeceretu’l-Kevn” adlı risalenin Türkçe tercümesi

9- ‘Âfif Abdulfettâh Tebbâre tarafından telif edilen ve İslâm dininin sakındırdığı davranışlardan bahseden “el-Hatâyâ fî Nazari’l-İslâm” adlı kitabın Türkçe tercümesi³²

³² Ekmekçi, “Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz’un İlmî ve Edebi Kişilikleri”, s. 410-411.

1.3. MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN *EL-HADÎSU'S-SAHÎH* ADLI ESERİ

1.3.1. GENEL BİLGİLER

Çalışmamızın konusu olan *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu* adlı eserin müellifi olan Molla Hâlid Korkusuz'un Şark medrese geleneğinden gelen biri olması hasebiyle öncelikle medreseler tarihi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Kuruldukları günden beri toplumun bir arada kardeşçe yaşamasında etkili olan medreseler, bireylerin ortak kültür etrafında toplanmasında ve ortak bir kimlik etrafında birleşmesinde büyük bir rol üstlenmişlerdir. Medrese kültürünün tam anlamı ile anlaşılması için konunun sosyolojik, psikolojik, siyasi, ekonomik ve tarihî yönleri ile beraber değerlendirilmesi de gerekmektedir.

Modern dönemde haberleşme, tarihî verileri aktarma, toplumun geçmişi ile olan bağını sürekli canlı tutma gibi vazifeleri üstlenen yayın organlarının aktif rolünü, geçmiş dönemde cami-tekke ve medreseler üstlenmişlerdir.³³ Medreselerde halka yönelik verilen vaazlar ve öğrenciler arasında düzenlenen yarışmalar, bir yandan halkın ve öğrencilerin sosyalleşmesine katkı sağlarken diğer taraftan da bireylere öz güven verme, bireylerde aidiyet ve ortak kültür bilincinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Fakat geleneksel kültürün devamında etkin bir rol oynayan medreseler Osmanlı Devletinin gerilemesi ile beraber farklı problemlerle karşılaşmıştır. Neticede, bu medreselerin

³³ Mustafa Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, s. 113-114.

toplum nezdinde yürüttükleri aktif faaliyetler sekteye uğramıştır.³⁴

Konumuz medreseler olmadığı için biz sadece tarihî açıdan medreseler hakkında kısa bilgiler verdikten sonra doğu medreselerine ve toplumsal bağlamda bu kurumların yerine getirdikleri bazı hususlara değinmeye çalışacağız. Müellifimiz doğu medreselerinde eğitim almış bir şahsiyet olduğundan dolayı bu medreselerde hadîs usûlü ile ilgi derslerin verilir verilmediğine de kısaca değinmeye çalışacağız.

1.3.1.1. Medreselerin Kısa Bir Tarihçesi

İnsanoğlunun yaratılış anından, içinde bulunduğumuz zaman dilimine kadar duraksamaya uğramaksızın devam ettirdiği süreç, ilmî verileri elde etme sürecidir. Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyeti insanlık tarihi kadar eskidir.³⁵

Müslümanların ilk öğretmeni olan Hz Peygamber'in risâleti ile son bulan peygamberî gelenek içerisinde de eğitim-öğretim faaliyetleri aktif bir şekilde sürdürülmüştür.³⁶ Hz Peygamber, bu faaliyetleri Mekke'de özel evlerde ve *küttab*³⁷ olarak belirtilen mekânlarda icra etmiştir.³⁸ Medine'de ise Mescid-i Nebevî'nin yanında

³⁴ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 133-134; 170.

³⁵ Mahmud Dündar, *İlk Dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, İsrak yayınları, İstanbul 2011, s. 53.

³⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 13.

³⁷ Küttab denilen kurumların Mekke döneminde ortaya çıkmadığı hakkında bkz. Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim*, Ali Yıldırım (Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul 2013, s. 28-29.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014, s. 325- 326; Dündar, *İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, s. 58; Ali Muhammed Sallabi,

bulan ve Suffe diye tabir edilen bölmede eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁹ İbn Kayyım (ö. 751/1350) tarafından rivâyet edilen, Hz Peygamber'in kâtiplerinin ve şairlerinin isimlerinin bulunduğu liste göz önüne alındığında Suffe mektebinde eğitim faaliyetinin çok yönlü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

İslam toplumu, Hulefâ-i Râşidîn (632-661) döneminde artarak devam eden fetih hareketleri ile farklı kültür ve medeniyetlerle tanışma imkânı bulmuştur. Fetih hareketleri ile tanışılan toplumlar yeni problemlerin oluşmasına neden olmuştur.⁴¹ Bu problemlerin çözümü noktasında sahâbe, Kur'ân ve sünnet etrafında daha sıkı şekilde bir araya gelmişler, gerek Medine'de kalan gerekse Medine'nin dışına çıkan sahâbenin etrafında ilim halkaları oluşmuştur. Bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetleri mescitlerde icra edilmiş ve insanlar dînî konulardaki ihtiyaçlarını mescitlerde bulunan sahâbeye sormak suretiyle gidermişlerdir.⁴²

Emevîler döneminde (661-750) ise bir taraftan fetih hareketlerine devam edilirken bir taraftan da eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu dönemin eğitim-öğretim faaliyetinin yürütüldüğü mekânlar yine mescitler olmakla beraber, *küttâb* diye ifade edilen özel alanlar okuma-yazma,

Siyer-i Nebi, Mustafa Kasadar, Sadullah Ergin, Şerafettin Şenaslan (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul 2015, s. 129-130; Dündar, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, s. 59.

³⁹ KAZICI, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 294; 321; 322; 330.

⁴⁰ İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, **Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd**, Thk. Şu'ayb el-Arnâvût, Abdulkadir el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâleti Naşirün, Beyrut 1431/2010, c. 1, s. 113-124.

⁴¹ Dündar, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, s. 63.

⁴² Mustafa Fayda, "Hulefâ-i Râşidîn", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 11.

lûgat, nahiv, aruz, temel dinî ilimlerin öğretildiği yerlerde de eğitim-öğretim faaliyetleri devam ettirilmiştir. Buralardan yetişen kişiler uzmanlık alanlarına göre, mescitlerde kurulmuş olan ders halkasının başına getirilmiş, bu uygulama ile ders halkaları devamlılık kazanmış ve mescitler toplumdaki aktif rollerini devam ettirmişlerdir.⁴³

Abbasiler döneminde (758-1258) ise daha önce camilerde aktif bir şekilde yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri Halife Me'mun (ö. 218/833) tarafından, 832 yılında açılan Beytu'l-Hikme'ye taşınarak farklı bir hüviyet kazanmıştır. Cündişâpûr'da bulunan mektebin örnek alındığı yeni sistemde yapılan tercüme faaliyetleri farklı ilim dalları ile İslam âleminin tanışmasına neden olmuştur.⁴⁴

Büyük Selçuklular döneminde Nizamu'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından inşa edilen Nizâmiye Medresesi medrese tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. İbn Kesir (ö. 774/1373), Nizamu'l-Mülk'ten önce Büveyhî hükümdarlarından Bahâüddeve döneminde vezirlik görevine getirilen Ebû Nasr Sabûr b. Erdeşîr'in fukaha için kurduğu medresenin tarihî açıdan önceliğine değinse de İslam âleminde bilinen ve meşhur olan Nizâmiye Medresesi olmuştur. Bununla birlikte yapılan araştırmalar, Nizâmiye medreselerinden önce de İslam âleminin farklı bölgelerinde 33 medresenin inşa edildiğini bildirmektedir.⁴⁵ VI. yy'da sadece Bağdat'ta otuza yakın medrese inşa edilmiştir. Bu

⁴³ İsmail Yiğit, "Emevîler", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s. 96.

⁴⁴ Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014, s. 64.

⁴⁵ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 31-32; Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 335.

medreselerin en meşhuru Bağdat'ta kurulanı olmakla beraber, Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Amûl, Musûl, Cizre ve Rey gibi şehirlerde de eğitim-öğretim faaliyetini yürüten medreseler kurulmuştur.⁴⁶

Osmanlı Devleti dönemine bakıldığında ise eğitim-öğretim faaliyetlerinin mescit, tekke ve medrese üçlü sacayağından oluştuğunu ve buraların toplumun ıslah merkezleri olduğu tarihi verilerden öğrenilmektedir.⁴⁷ İslamî bilgi sisteminin olgunlaşıp verildiği kurumlar olan Osmanlı medreseleri İslamî kimliğin inşasında birincil derecede rol oynamıştır. Tarihi verilere göre Osmanlı döneminde ilk kurulan medrese, Osmanlı'nın beylik dönemine denk gelen 731/1331 yılında Orhan Gazi (ö. 1362) tarafından kurulan İznik Medresesidir.⁴⁸

Cumhuriyet döneminde ise, 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı *“Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”* ile medreseler resmî olarak kapatılmıştır. Ancak şehir merkezlerinden çıkarak köylerde bulunan mescitlerin hemen yanında oluşturulan ve hücre diye tabir edilen özel mekânlara taşınan medreseler, medrese usûlü eğitim-öğretim faaliyetlerini buralarda gizli bir şekilde devam ettirmiştir. Kanun çıkartılmadan önce Anadolu'nun batı bölgesinde bulunan medreseler vakıflar aracılığı ile ihtiyaçlarını karşılamakta iken kanunla beraber ekonomik

⁴⁶ Ahmet Ocak, “Selçuklular”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 375.

⁴⁷ Ahmet Yapıcı, *Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 53; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 372-373.

⁴⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 357.

manada adeta yok edilmek istenmiştir. Anadolu'nun doğu bölgesinde bulunan medreseler ise kanun çıkartılmadan önce halk desteği ile varlığını sürdürmüştür.⁴⁹ Bundan dolayı kanunun çıkartılması doğu medreselerini ekonomik açıdan Anadolu'nun batısındaki medreseler kadar etkilememiştir.⁵⁰ Büyük sıkıntılar yaşamış olan doğu medreseleri günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

1.3.1.2. Eserin Şark Medrese Geleneğindeki Yeri

Eserin şark medrese geleneğindeki yeri hakkında bilgi vermeden önce bu medreselerde hadis tedrisatının yapıлып yapılmadığına değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Şark medrese geleneği, içinde doğduğu kültürden etkilendiği gibi kültürün şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Çünkü *“kültürü insan yapar, insanı da kültür inşa eder”*⁵¹ söylemi kendini toplumsal oluşumlarda toplumu da kültür inşa eder formatına girerek göstermektedir. Buradan hareketle, medreseler, toplumun enformasyon, eğitim-öğretim, dinî rehberlik, ahlâkî örneklik ve kültürleşme alanlarındaki ihtiyaçlarını üstlenmişlerdir.⁵² Bu müesseseler kurulduğu günden bu yana toplumsal hayatı yönlendirme hususunda üzerine düşen görevi fazlası ile yerine getirmekle beraber toplumun ortak bir kültür etrafında toplanması ve aidiyet bilinci kazanma konusunda merkezi

⁴⁹ Musa K. Yılmaz, “Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler”, Ed. Adnan Demircan, **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015, c. 1, s. 116-117.

⁵⁰ K. Yılmaz, “Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler”, c. 1, s. 121-122.

⁵¹ Mehmet Emin Özafşar, **Hadis ve Kültür Yazıları**, Kitâbiyât yayınları, Ankara 2005, s. 40.

⁵² Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 134.

rol oynamıştır. Ayrıca toplumda kabul gören ve aktif olarak faaliyetlerine devam eden medreseler, içinde doğduğu toplumun ilişki ağını yönlendiren etkenlerin başında gelmekle beraber toplumun bütün kesimleri tarafından sürekli gözlem altında tutulmuştur.

Şark medreselerinin ne zamandan beri Türkiye'nin doğu bölgesinde aktif olarak inşa edildiği bilinmemektedir.⁵³ Elimizdeki tarihî veri Hz. Ömer döneminde H. 14-30 yılları arasında bölgenin müslümanlarca fethedildiği ve o tarihten itibaren ilmî çalışmaların devam ettiği bilgisidir.⁵⁴ İlk emri "Oku" olan bir dinin hâkim olduğu bölgelerde ilim ve ilmin gerektirdiği olguların yokluğu düşünülemez.⁵⁵ İşte İslâm'ın doğu bölgesine girişinden itibaren eğitim ve öğretimin yapıldığı mekânların inşa edilmesi de İslâmî kültürle paralellik arz etmektedir.⁵⁶

Toplumda böylesine önemli fonksiyonları üstlenen ve topluma yön veren âlim, zahid, mürebbi, örnek ve önder şahsiyetleri yetiştiren medreseler zamanla devlet içerisinde yaşanan bazı olumsuz durumlardan etkilenmiş ve ifade edildiği üzere zamanla yasaklanmıştır.⁵⁷ Yasaklama ile beraber medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerini yer altında yürütmeye devam etmiştir. Fakat medreselerin faaliyetlerini bu şekilde yürütmelerinin medreselerin yapısına da etki ettiği ifade edilebilir.

⁵³ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 32-33-191; Yalar, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", c. 1, s. 83.

⁵⁴ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s.31.

⁵⁵ Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s.13.

⁵⁶ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s.30.

⁵⁷ K. Yılmaz, "Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler", c. 1, s. 114-115.

1925 yılında çıkartılan bu yasakla beraber medreselerde okunan ve okutulan eserler de etkilenmiş, medreselerde birçok alanda okuma yapan öğrenciler sadece kısıtlı sahalarda okuma yapmak zorunda kalmıştır. Bu durum da özellikle günümüzde bilginin geliştiği ve çeşitlendiği bir dönemde öğrencilerin İslamî ilimlere daha geniş bir perspektiften bakabilme yetisini kaybetmelerine ve öğrencilerin farklı alanlarda okuma yapabilme yetisinin tedricen kaybolmasına yol açmıştır.

Medreselerin kapatılması ile beraber medreseler açısından bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemleri farklı açılardan değerlendirebiliriz ancak konunun bizi ilgilendiren boyutu medreselerde okutulan eserlerdir. Biz şark medreselerinde okutulan eserleri gözden geçirdiğimizde eserlerin tamamına yakının sarf ve nahiv türü eserler olduğunu görmekteyiz.

Bu olumsuzlukların neticesinde belki de en çok sekteye uğrayan konu, medreselerin müfredatı ve bu bağlamda medreselerde okutulan eserler olmuştur. Yasaklanma ile beraber medreselerde ki öğrenciler ve müderrisler İslamî ilimlerle ilgili kaynaklara ulaşma sıkıntısı çekmişlerdir. Bununla beraber bazı ilmî alanlar yok olmaya yüz tutmuştur. Medreselerde okutulan eserler içerisinde belki de olumsuz anlamda en fazla etkilenen Hadîs eserleri olmuştur. Medreselerin resmî olarak kapatılması sürecinden 2000’li yılların başına kadar bu kurumlardan yetişen kişiler hadîs ve hadîs ilimleri alanında tam manası ile okuma yapamamışlardır. Bu alanda yapılan çalışmalar da daha çok kişisel çalışmalar olmuştur. Konu ile ilgili değerlendirmede bulunan M. Halil Çiçek medreselerde okutulan alanlardan

hadis başlığı altında konuyu şu şekilde ifade etmektedir: *“Hadis metinlerinden genellikle nasihat, davet ve irşada yönelik nitelikte derlenen hadis mecmuaları okunurdu. Mesela İmam Nevevi’nin Riyadu’s-Salihin’i gibi eserlere daha fazla ağırlık verilirdi. Nadir olarak kendine güvenen bazı hocalar Buharî metnini de okuturdu. Hadis Usûlu ise bizim kuşakta ve bizden bir kuşak öncesinde de yoktu. Ama takriben 1930 veya 50’lere kadar var olduğu da muhakkaktır. Bunu medrese hocalarının Hadis Usûlü’ne dair yazdıkları teliflerden anlıyoruz. Molla Halil es-Siirtî’nin hadis usûlüne dair bir eseri ve Mardin’li Hamidîlerden Şeyh Abdurrahman Efendi’nin (ö. 1328/1910) Sevadü’l-Basar fi Uyuni’l-Eser adlı eseri bunun en tipik örneklerini teşkil eder. Ayrıca Ohinli Şeyh Alaeddin’in (ö. 1368/1949) hadis usûlüne dair nazım/şiir olarak fakat birçok ilave ile (Manzumetu’l-Beykuniyye’yi) yeniden yazması buna başka bir örnek teşkil edebilir. Medrese âlimlerinin yazdıkları bu eserler hadis usûlüünün daha evvel medrese müfredat programında önemli unsurlardan biri olduğunu gösterir.”*⁵⁸ M. Halil Çiçek’in 1930 veya 50’li yıllarda hadîs ve hadîs ilimlerinin medreselerde okunan bir alan olduğu hakkında gösterdiği az sayıda ki örnek kanaatimizce doğu medreselerinde zikredilen tarihlerde hadîs ve hadîs ilimlerinin varlığını göstermekten ziyade bu ilimlerin yok denecek derecede az olduğunu göstermektedir.⁵⁹ Medreselerin tamamını ve buralarda okutulan eserleri düşününce eser sayısının yetersiz olduğu

⁵⁸ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 72-73.

⁵⁹ Benzer değerlendirmeler için bkz. H. Musa Bağcı, “Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi-Diyarbakır Örneği-”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c. 1, S. 1, s. 45-59; Hamidi, “Doğu ve Güneydoğu Medreseleri’nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı’nın Islah Önerisi”, c. 1, s. 325.

görülecektir. Konuyu bölge üzerinden değil de ülke üzerinden değerlendiresek bile aynı sonuç karşımıza çıkmaktadır. 1940'larda da ülkede hadîs ilimleri için pek iç açıcı bir durum söz konusu değildir. Tayyip Okiç konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır; *“İstanbul Üniversitesi İlähiyat Fakültesinin kapanışı tarihinden Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesinin kuruluşuna kadar geçen on beş senelik bir müddet içinde, memlekette hadîs ilmi okutulmamıştır.”*⁶⁰

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi hadîs alanında bazı kişisel çabaların dışında kurum olarak medreseler herhangi bir çalışma yapmamış veya yaşanan sıkıntılardan dolayı yapamamışlardır. İşte bu kişisel çabalardan biri de 1974-1975 yıllarında Molla Hâlid Korkusuz tarafından yazılan *“el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu”* adlı eser olmuştur. Molla Hâlid eserini 1975 yılının haziran ayının birinde bitirdiğini belirtmiştir.⁶¹ Eserin başlama tarihi gün olarak tespit edilememiş olsa da Molla Hâlid’in oğlu Refik Korkusuz tarafından eserin 1974 yılında yazılmaya başlandığı ifade edilmiştir.⁶²

Müellif Molla Hâlid, Bağdat’ta eserini yazarken kaynak sıkıntısı çekmemiştir. Nitekim kendisi eserinin son sayfalarında el-Kâdiriyye kütüphanesinden çokça faydalandığını zikrederek kaynak sıkıntısı yaşamadığını belirtmiştir.⁶³ Şunu da ifade etmek gerekir ki; Şark medreselerinin müfredatında hadîs ilmi ile ilgili bulunan eserlerin azlığı veya eserlerin bulunmaması gerçekliğine

⁶⁰ M. Tayyip Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, Atlas yayınları, Ankara 2017, s. 15.

⁶¹ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh**, s. 120.

⁶² Refik korkusuz ile yapılan röportaj.

⁶³ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh**, s. 120.

rağmen Molla Hâlid'in kaynak kullanımının düzenli olması takdire şayan bir husustur.⁶⁴

Eser gözden geçirilirken eserin derleme türü bir eser olduğu tespit edilmiştir. Eserin derleme türü bir eser olmasından dolayı bize “derleme türü bir eseri niçin çalıştın?” sorusunun yöneltilebileceğini düşündük. Bu soruya cevap vermemiz gerektiği kanaatindeyiz. Müellif Şark medrese usûlü ile eğitim-öğretimi sürdürmüştür. Şark medrese müfredatında hadîs ilimlerinin azlığı veya hiç bulunmaması bu eğitim sürecinden geçenler için problem oluşturmuş, medrese eğitiminden sonra yapılacak okumaların anlaşılması için sıkıntı oluşturmuştur. Bu sıkıntıyı gidermek için ferdi veya bu alanda kendini geliştirmiş kişilerin gözetiminde okuma yapmak gerekmektedir. Müellifimizin bu eksiklik veya problemi tespit etmiş olduğunu eserin mukaddimesinden anlamaktayız. Çünkü kendisi mukaddime de bu alanda eksikliğin olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin hem hasta hem de doktor olarak hastalığının teşhisini yapması ve kendini tedavi etmesi ilim adamlarında bulunması gereken bir niteliktir. Aslında kendi teşhisi üzerinden medreseler gibi kadîm bir kurumun tespitini yapmış olmaktadır. Medreselerin bu problemi ortada iken bu problemi tespit eden ve problemin çözümü için belki de bu eserini oluşturan müellifimizi ve derleme türü bir eser olsa da müellifimizin eserini tanıtmak çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca dönemin zor şartlarına rağmen Şark medreselerinde yetişen biri tarafından böyle bir eserin telif edilmiş olması 1970’ler için takdire şayan bir husustur. Şu hususu da ifade

⁶⁴ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh**, s. 122-124.

etmemiz gerekir ki eserin derleme türü olma özelliği ağır basmakla beraber müellif bazen klasik ve modern dönem görüşleri karşılaştırarak görüşler arasında tercih yaptığı da görülmektedir. Müellifin görüşleri karşılaştırıp bu görüşler arasında eleştiri yapabilmesi ve kendi tercihinin ortaya koyabilmesi kısa sürede hadîs alanında vukûfiyet kesbettiğini göstermektedir. Ayrıca hadîs usûlü geleneğinde İbnu's-Salah'tan sonra yazılan eserler içinde özgün olanı yok gibidir. Müellifimizin yazmış olduğu eserin derleme türü bir eser olması da bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

Şark medrese müfredatı ile yetişen ilim talipleri bazen farklı şehirlere ilmî seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Gerçekleştirilen bu seyahatler çift yönlü bir rol üstlenerek çeşitli ilim merkezlerinde bulunan meşhur âlimlerin ilmî birikimlerini şark medreselerine taşımıştır. Nitekim Molla Hâlid'in Irak seyahatı neticesinde elde ettiği ilmî birikim müellif tarafından yetiştirilen öğrencilerin İslâm dini, medeniyeti ve kültürü konularında dünyaya geniş bir perspektiften bakabilme yetisi vermiştir.

Molla Hâlid'in ilmî okumalarını yaptığı zaman diliminin şark medreseleri için fetret dönemi denebilecek bir zaman dilimine tekâbül ettiğini müşahade etmekteyiz. Özellikle siyasal ve ekonomik anlamda yaşanan bazı olumsuz durumların medreselere yönelik yaptırımları ve bu yaptırımlar neticesinde medreselerde yazılan telif türü eserlerin azlığı, müfredatta okunması gereken eserlerin kıtlığı gibi durumlar şark medreselerinin ilmî ilerlemesinin önünde bir engel olarak çıkmıştır. Ancak Molla Hâlid gibi ulvî şahsiyetlerin ilmi çalışmaları durmadan devam etmiş ve bunun neticesinde *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahliluhu* gibi bir eser

gün yüzüne çıkmıştır. Cumhuriyet dönemi sonrasında gizlide olsa faal olan Şark medreselerinin müfredatı ayrıntılı bir şekilde gözden geçirildiğinde hadîs usûlü ilminin okutulmadığını daha önce ifade etmiştik. Bu dönemde oluşturulacak herhangi bir eser kısmen de olsa hadîs alanında okuma yapacak olanların yardımcısı olacaktır. Dolayısıyla bu eserin Şark medrese müfredatında eksikliği hissedilen hadîs usûlü ilminin yokluğunu kısmende olsa kapatmaya yönelik bir çalışma olduğu kanaatindeyiz.

1.3.1.3. Eserde Kullanılan Kaynaklar

Herhangi bir eser telif eden müellifin yöntemini, kaleme aldığı eserini anlamak için kaynaklarını tam manası ile öğrenmek ve kaynakçanın içinde barındırdığı bilgi birikimine hâkim olmak gerekmektedir. Çünkü kişinin kaynakçası, kendisi ile eseri arasında iletişimi sağlayan köprü konumundadır. İletişimin kesintiye uğramadan güvenilir bir şekilde devam etmesi için kaynakça bölümünün tam manası ile tahlil edilmesi gerekmektedir.

Şark medrese geleneği şifahi olarak devam ettiği için yazma kültürü yok denecek kadar azdır. Böyle bir geleneğin takipçisi olmakla beraber yazılı kültürü kullanan Molla Hâlid, bu yöntemi kullanarak bilgi aktarımında bilginin alındığı kaynağı dipnotta verip bilginin asıl kaynağına ulaşmanın önemini bize göstermektedir. Müellifin eserin telifinde müracaat ettiği eserlerin isimleri şöyledir:

Hadîs Tarihi ve Usûlüne Dair Eserler:

1. *Mukaddimetu Sahîhi Müslim* (Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî ö. 261/875)
2. *el-Medhal fî İlmi'l-Hadîs (el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl)* (Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh ibn Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüri ö. 405/1014)
3. *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüri ö. 405/1014)
4. *Mâ Lâ Yese'u'l-Muhaddîse Cehlulu* (Ebû Hafs Ömer b. Abdilmeccid el-Kureşî el-Meyanişî ö. 581/1185)
5. *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse* (Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî ö. 584/1188)
6. *Ulûmu'l-Hadîs* (İbnu's-Salâh Ebû Amr Takîyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî ö. 643/1245)
7. *el-Takrîb* (Molla Hâlid tarafından Suyûtî'ye nispet edilen bu eser Ebû Zekerîyyâ Yahyâ ibn Şeref ibn Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) tarafından yazılmış olsan *İrşadu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Süneni Hayrî'l-Halâik* adlı eserin ihtisar edilerek *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezâr* şeklinde yeniden yazılan eseri olduğu kanaatindeyiz.)
8. *İhtisâru 'Ulûmi'l-Hadîs* (Ebû'l Fidâ İmâdüddin İsmail b. Kesîr ö. 774/1373)
9. *Nuhbetu'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Ali ibn Muhammed el-'Askalânî ö. 852/1449)

10. *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-'Askalânî ö.852/1449)

11. *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî* (Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-'Askalânî ö.852/1449)

12. *Elfiyetu's-Suyûtî fî 'İlmi'l-Hadîs* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)

13. *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)

14. *Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs* (Muhammed Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ö. 1332/1914)

15. *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser* (Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî el-Dımeşkî ö. 1338/1920)

16. *Tecridi Sarîh Mukaddimesi* (Babanzâde Ahmed Nâim ö. 1934 ve Kâmil Mîrâs Efendî ö. 1957)

17. *el-Bâ'isu'l-Hasîs Şerhu İhtisârî 'Ulûmi'l-Hadîs* (Ebû'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkadir ö. 1958)

18. *Şerhu Manzûmeti'l-Beykûniyyeti fî Mustalahi'l-Hadîs* (Abdullâh b. Muhammed Necîb Sirâcuddîn ö. 2002)

19. *Usûlu'l-Hadîs 'Ulûmuhu ve Mustalahuhu* (Muhammed 'Acâc el-Hatîb)

20. *Buhûsun fî Târîhi's-Sunneti'l-Muşerrefeti* (Ekrem Ziyâ' el-Omerî)

21. *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu* (Subhî Sâlih)

22. *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn* (Muhammed Ebû Zehv)

23. *Buhârî'nin Kaynakları* (M. Fuad SEZGİN)

Hadîs Şerh Kaynakları:

1. *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasaru min Umûri Rasulillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmîhi* (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî ö. 256/870)
2. *el-Edebu'l-Müfred el-Câmi'u li'l-Âdâbi'n-Nebeviyye* (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî ö. 256/870)
3. *el-İstizkâr el-Câmi'u li'Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr ve 'Ulemâi'l-Ektâr fî mâ Tadammenehu el-Mûvattau min Me'ani'r-Re'yi ve'l-Âsâr ve Şerhi Zâlike Kullîhi bi'l-Îcâzî ve'l-İhtisâr* (Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî ö. 463/1071)
4. *el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik* (Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî ö. 543/1148)
5. *et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)
6. *el-Ezhâru'l-Mütenâsire fî'l-Ahbâri'l-Mütevâtire* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr ibn Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)
7. *Mukaddimetu Süneni'n-Nesâi bi Şerhi's-Suyûtî ve Hâşiyeti's-Sindî* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr ibn Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505 ve Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî ö. 1138/1726)
8. *Takrîbu'l-Medârik 'alâ Muvatta İmâm Mâlik* (Müellif tarafından Ebû'l Hasan b. Hessâr olarak belirtilen âlim hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadık)

Hadîse Dair Muhtelif Eserler:

1. *Tevîlu Muhtelifi'l-Hadîs ve'r-Reddu 'alâ Men Yurîbu fî'l-Ahbârî Mudde'â 'aleyhâ et-Tenâkudu* (Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî ö. 276/889)
2. *Miftâhu's-Sunne* (Muhammed Abdulaziz el-Hûlî ö. 750/1349)
3. *el-Risâletu'l-Mustetrafe li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sunneti'l-Muşerrefe* (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî ö. 1927)
4. *es-Sunnetu ve Mekânetuhâ fî't-Teşrî'i'l-İslâmiyyî* (Mustafâ Sîbâ'î ö. 1964)
5. *A'lâmu'l-Muhaddisîn* (Muhammed b. Muhammed b. Ebû Şehbe)

Fıkıh Usûlüne Dair Eserler:

1. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Ebû Muhamed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ö. 456/1064)
2. *el-Luma' fî Usûli'l-Fıkıh* (Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî ö. 476/1083)
3. *el-Kavâti'u'l-Edille fî Usûli'l-Fıkıh* (Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed ibn Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî ö. 489/1096)
4. *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl* (Ebû Hamid Muhammed ibn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî ö. 505/1111)
5. *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisârî'l-Mahsûli fî'l-Usûl* (Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî ö. 684/1285)
6. *Tavdîhu'l-Efkâr li Me'ânî Tenkîhi'l-Enzâr* (Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mutevekkil 'Alellâh İsmâ'îl es-San'anî ö. 1182/1768)

7. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkıh* (Abdulkerim Zeydan ö. 2014)

Muhtelif Alanlara Dair Eserler:

1. *Târihu Bağdât* (Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî ö. 463/1071)

2. *el-Muhallâ fî Şerhi'l-Mücellâ bi'l-Hiceci'l ve'l-Âsâr* (Ebû Muhamed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ö. 456/1064)

3. *Tezkiretu'l-Huffâz* (ez-Zehebî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ö. 748/1348)

4. *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Ebü'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' ibn Kesîr ö. 774/1373)

5. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Kerîmi ve Seb'il Mesânî* (Ebü'l-Meâlî Cemâluddîn Mahmûd Şukrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî ö. 1924)

6. *Târihu't-Turâsi'l-Arabî* (M. Fuad SEZGİN)

1.4. KONULARIN İŞLENİŞİ

1.4.1. Konuların Tasnifi

Herhangi bir ilmi usûl içinde oluşturulan eserlerin muhteviyatını teşkil eden başlıklar eserin özeti mahiyetindedir. Zira telif edilen eserde bulunan konuların hangi başlık altında ele alınacağı, ele alınan başlıkların sıralaması, zikredilen başlıklarda ne gibi konuların değerlendirileceği ve başlıklarda kullanılacak kavramların bir takım kurallara uyularak oluşturulması, eserin telif edildiği alanın olgunluk seviyesini göstermektedir.⁶⁵ Bu şekilde müellif, kendisinden önce oluşturulan eserleri gözden geçirerek ya kendine yeni bir yol çizmek durumunda kalmıştır ya da önceki uygulamalarına devam etmiştir. Bazı

⁶⁵ Ayhan Hira, **Şeyh Bedrettin**, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 168.

müelliflerin ise önceki uygulamalar ile kendi uygulamalarını harmanlayarak yeni bir metod ortaya koymaya çalıştıkları da ifade edilmiştir.⁶⁶ Zikrettiğimiz hususlardan dolayı bu bölümde müellifimiz tarafından şekilsel anlamda nasıl bir başlık yöntemi kullanıldığına değinilecektir. Konu hakkında değerlendirmede bulunmadan önce incelediğimiz eserin telif gerekçesi hakkında bazı bilgiler verilecektir.

1.4.2. Mukaddime (Eserin Telif Sebebi)

Molla Hâlid Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh* adlı eserini telif etme sebebiyle ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmaktadır: *"Sonsuz güç sahibi olan Rabbine muhtaç olan fakir (ben); bu mübarek ve kıymetli ilimde (hadîs) bilgisi az biri olarak bu alanda yazılmış olanların takdire şayan olmadıklarını gördüm. Buna rağmen, yüce ve güçlü olan Allah (cc)'dan beni razı ve hoşnut olduğu diğer alanlarda (olduğu gibi), bu alanda da başarılı kılmasını niyaz ettim. Ben (bu alanda) her ne kadar görünüm itibari ile varlığı yokluk mesabesinde olan az şeyler yazsam da, konusundan dolayı hakikatte, önemli ve kıymetli bilgiler yazacağım. (Önemli olan bu konuda) çok cömert olan Rasul (sav)'un sözlerinin bir kısmını oluşturan sahih hadis konusudur. Benim bu bilgileri yazmam ve bir araya getirmem hususunda beni cesaretlendiren kişi Dr. Kahtân ed-Dürî'dir."*⁶⁷ Molla Hâlid bu ifadeleri ile eseri niçin yazdığını ve bu konuda kimin kendisine yol gösterdiğini dile getirmektedir.

Molla Hâlid, Şark medrese geleneğinde yetiştiği için Şark medreselerinin yaşamış oldukları problemleri bilmekte idi. Herhangi bir toplumun yaşamış olduğu önemli olayları

⁶⁶ Hira, Şeyh Bedrettin, s. 168.

⁶⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 1.

bilen kişiler toplumun öğretmeni olma bilincine varmış ise, hayatın içinde bulunan problemleri teşhis edip tedavi yöntemleri uygulamaya çalışırlar. Molla Hâlid de yapmış olduğu okumalar neticesinde şark medreselerinin müfredat eksikliğini tespit etmiş ve bir nebze de olsa, problemi çözüme kavuşturma adına *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eserini kaleme almıştır.

1.4.3. Asıl Başlıklar (Başlık Sistemi, Tablo)

Malum olduğu üzere Molla Hâlid tarafından oluşturulan *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eser hadîs usûlü ilminin bütün konularının ele alındığı bir eser özelliği taşımamaktadır. Nitekim Molla Hâlid de eserin bazı yerlerinde buna işaret etmiştir. Müellifimizin başlıklarını gözden geçirdiğimizde bazı konularda klasik kaynaklarla birebir örtüşen başlıkların kullanılmasına karşılık bazı başlıkların bizzat müellif tarafından atıldığı izlenimi bizde hâkim olmuştur. İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) sonrasında oluşturulan hadîs usûlü eserlerinde genel itibariyle ana başlık altında meseleler zikredilmiş ve ele alınan meseleler hakkında yapılan tartışmalar hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ancak Molla Hâlid belirtilen sisteme kısmen uymuşsa da genel itibari ile kendi sistemini öncekilerin sistemi ile harmanlamaya çalışmıştır. Müellifimizin ele aldığı konularda zikrettiği başlıklar ise kısaca şu şekildedir:

Konu	<i>el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu</i>
Hadîs, Haber, Eser, Sünnet Kavramlarının Tahlili	s. 2
Sahîh Hadis Kavramı	s. 3-4
Hâkim'in (ö. 405/1014)Hadîs Taksimi	s. 5-11
Sahabe Mürseli ve Hükmü	s. 13
Sahîh Hadîs Hakkında Hâkim'in Farklı Değerlendirmeleri	s. 14
Bazı Âlimlerin Hâkim'in Görüşüne Yönelik İtirazları	s. 16
Râvîler Açısından Sahîh Hadîs'in Kısımları	s. 17
Müslim'in (ö. 261/875) et-Telâkî (Mülakât) Görüşüne Yöneltilen İtirazlar	s. 19
Mutlak Rîvayetle Hadîslerin Sıhhati Anlaşılmaz	s. 20-29
Sahîh Hadîs Tanımına Yöneltilen Bazı İtirazlar	s. 29-35
Mütevâtir ve Âhâd Konusu	s. 35-38
Hadîsin Sahîh, Hasen ve Zayıf Olarak Taksim Edilmesi	s. 39-40
Sahîh Hadîs Hakkında Yapılan Farklı Bir Tanım	s. 41
Sahîh Hadîs Ne Zaman Mütevâtir Olarak Değerlendirilir?	s. 43
Sahîh Hadîs'in li-zâtîhi ve li-ğayrihi olarak iki kısma ayrılması	s. 42
Mütevâtir'in Lafzî ve Manevî olarak	s. 44-45

iki kısma ayrılması	
İlk Tabakada Âhad olan bir Rivâyetin daha sonra Manevî Mütevâtir olması	s. 46
Mütevâtir Haberin İsnad İlminin Konusu Olup Olmadığı Tartışması	s. 46
Âhâd Haberin Mütevâtirin Kısımları Gibi Kat'î ve Yakînî ilim ifade etmesi	s. 47
Ferd ve Ğarîb Kavramları	s. 47
Ferd-i Mutlak, Ferd-i Nisbî Kavramları	s. 48
Azîz, Meşhur, Müstefid Kavramları	s. 51
Hadîs Sıhhati Konusunda Muhaddislerin Kıstasları	s. 52
Hadîsin Meşhur Olmasının Göreceli Olması	s. 55
Sahîh Hadîs Tanımında Azîz Kavramının Şart Koşulması	s. 59
İlk Defa Sadece Sahîh Hadîsleri Derleyen Kişi	s. 60
Buhârî'nin <i>el-Câmi'u's-Sahîh'i</i> ile Mâlik'in <i>Muvatta'ı</i> arasındaki fark	s. 60
Hadîs Sıhhati Konusunda Buhârî ve Müslim'in Aradıkları Şartlar	s. 62-66
Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi?	s. 69-72
<i>Sahiha</i> 'nın Zikredilen Hadîs Sayısı	s. 72-74
Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar	s. 74-76
<i>Sahiha</i> 'nın Geçen Hadîslerin Sıhhat Derecesi	s. 80-82

Sahîh Hadîs Hakkında Yazılan Bazı Eserler	s. 89
<i>Sahihayn</i> Üzerine Yapılan İstihrac Çalışmaları	s. 91-94
Müstahrec Çalışmalarının Faydaları	s. 94
İstihrac Kavramının Tanımı	s. 95
Esahhu'l-Esânîd Konusu	s. 97-98
<i>Kütüb-i Sitte</i> ve Müellifleri Hakkında Yapılan Değerlendirmeler	s. 99-120

1.4.4. Konu Başlıklarının Açıklanması

Konu başlıklarının açıklanmasından maksat, Molla Hâlid'in sözlük ve ıstilahî anlam açısından belirtilen başlığın tanımına dair bilgilere yer verip vermemesidir. Herhangi bir ilmî disiplin içerisinde oluşturulan eserlerde kullanılan başlıklar ve bu başlıklarda zikredilen terimlerin birkaç kelime ile açıklanması önem arz etmektedir. Zira başlık altında zikredilen terimlerin açıklanması ana başlık altında zikredilecek meselelerin tam anlamı ile anlaşılması demektir. Bu şekilde oluşturulmuş bir eserde zikredilecek meseleler de genel çerçeve içerisinde bir yere oturtulabilmektedir.⁶⁸ Nitekim eserini incelediğimiz Molla Hâlid eserinde zikrettiği tanımlarda belirtilen hadîs ıstılahları hakkında bilgiler vermiş ayrıca tanımladığı kavram hakkında varsa tartışmalara da değinmiştir.⁶⁹ Ancak dikkatimizi çeken hususlardan biri müellifimizin eserin son kısmına yazmış olduğu içindekiler bölümünde zikredilen başlıkları genel itibari ile eserin içerisinde belirtmemiş

⁶⁸ Hira, Şeyh Bedrettin, s. 182.

⁶⁹ Korkusuz, el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu, s. 2.

olmasıdır. Molla Hâlid'in eserinde zikredilen başlıkların altında ele alınan ıstılahların uygulama yönteminin keyfiyeti hakkında, birkaç örnek zikretmek faydalı olacaktır.

Müellifimiz, *"Ta'rîfu'l-Hadîs"* başlığından hemen sonra *"Hadîs, Hz. Peygamber'e nispet edilen şeydir"*, *"Hadîs, Hz. Peygamber (sav)'in sözleri, fiilleridir"*, *"Hadîs, Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve ahvâllarıdır"* şeklinde yapılan tanımlara işaret etmiş ve meselenin geniş perspektiften ele alınması gerektiğini dolaylı olarak ifade etmiştir.⁷⁰ Ayrıca müellifimiz zikredilen başlıktan sonra tanımlanan hadîs kavramının sözlük anlamına işaret etmemiştir. Eserin genelinde buna dikkat eden Molla Hâlid kanaatimizce eserin mecrasından kaydırılmamasına dikkat etmiştir. Müellifimiz kısmen de olsa kavramların sözlük anlamlarına işaret etmiştir. Kavramların sözlük anlamları ile ıstılah anlamları arasında var olan ilişki malumdur. Müellifimizin kavramların sözlük anlamını eserin genelinde zikretmemesinin nedeni olarak okuyucuyu bıktırmak istemediği kanaati bizde hâkim olmuştur.

"el-Hadîsu'l-Mütevâtir" başlığından hemen sonra gelen tanıma göre mütevâtir hadîs, *"Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadistir."*⁷¹ Mütevâtir kavramı hakkında yapılan diğer tanımlar ile karşılaştırıldığında Molla Hâlid'in zikrettiği tanım da *aklen ve âdeten* kavramlarını zikretmemiş olması dikkatlerimizi çekmiş ancak müellif eserinde mütevâtir kavramı hakkında ki

⁷⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 2.

⁷¹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 35.

tartışmaları ele alırken aklen ve âdeten kavramlarına işaret etmiştir.⁷²

Eserde zikredilen ıstılahlar hakkında özel olarak bilgi verileceğinden burada daha fazla örnek verilmeyecektir.

1.4.5. İktibas Şekilleri

1.4.5.1. Ayet ve Hadîslerin Gösterilmesi

Bu bölümde, Molla Hâlid'in eserinde ele aldığı meseleler hakkında zikredilen âyet ve hadîslerin ne şekilde iktibas edildiği ile ilgili kısaca bilgi verilecektir. Bu şekilde eserde iktibas edilen âyet ve hadîslerin metin itibari ile asıl yapıları dikkate alındığında, iktibas edilen âyet ve hadîsin ne kadarına yer verildiği gösterilecektir. İslâmî ilimlerin kendi disiplinleri içinde ele alınan konu ile ilgili ayet ve hadîslerin iktibasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama eser telif edenlerin klasik İslâmî disipline ne kadar hâkim olduğunu göstermesi açısından de önem arz etmektedir.

1.4.5.2. Âyetlerin İktibâsı

İslâmî ilimler alanında konular ele alınırken tartışılan her konunun Kur'ân ve hadîse dayandırılması konunun ilahî temellere itimat etmesi anlamında önem arz etmektedir. Oluşturulan eserlerde tartışılan meselelere dayanak olduğunu göstermeye yetecek kadarıyla âyet ve hadîsle yetinmek, âlimlerimizin bir kısmı tarafından usûl olarak benimsenmiştir. Telif edilen eserlerin bir kısmının muhtasar olması ve okuyucuyu bunaltmamak gayesi

⁷² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 42.

amaçlandığından böyle bir uygulama kaçınılmaz olmaktadır.⁷³

Molla Hâlid sahîh hadîs hakkında telif ettiği eserinde zikrettiği âyet sayısı dokuz olmakla beraber bir kısmını eserinde doğrudan zikretmemiş; dipnotta işaret etmekle yetinmiştir. Müellifin zikrettiği ayetler mütevâtir bahsinde geçmektedir. Molla Hâlid hadîs usûlü kitaplarında Mütevâtir haberi nakleden râvî sayıları hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmiş ancak bu görüşlerin Mütevâtir haberin kabul edilebilmesi için yeterli olmadığını belirtmiştir. Müellifimiz, mütevâtir haberin ilim ifade edebilmesi için haberi nakleden râvîlerin sayılarının değil de Mütevâtir haberin ulaştığı kişide kesin bilginin oluşup oluşmadığını dikkate alarak cumhurun görüşünü benimsemiştir. Molla Hâlid'in eserinde konu ile ilgili zikredilen ayetler sırası ile şu şekildedir:

لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ

1- *"Bu iddialarına dört şahit getirselers ya!"*⁷⁴

وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا

2- *"Onlardan on iki de nakîb temsilci göndermiştik."*⁷⁵

Müellif eserinde oluşturduğu dipnot da bu ayeti Mâide sûresinin 11. ayeti olarak belirtmiş ancak metinde zikrettiği ayet Mâide sûresinin 12. ayeti olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶

إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ

3- *"Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener."*⁷⁷

⁷³ Hira, Şeyh Bedrettin, s. 182.

⁷⁴ Kur'ân-ı Kerîm, Nûr, 24/13.

⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/12.

⁷⁶ Korkusuz, el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu, s. 43, 1 nolu dipnot.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

4- “Ey Peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter.”⁷⁸

وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا

5- “Mûsâ tayin ettiğimiz vakit ve yerde bulunmak üzere kavminden yetmiş adam seçti.”⁷⁹

Molla Hâlid tarafından iktibâs edilen âyetlerde klasik usûlün takip edildiğini görmekteyiz. Zira müellif konu hakkında sadece âyetin gerekli olan kısmını zikretmiş geri kalan kısmına ise değinmemiştir. Görüldüğü gibi Molla Hâlid’in eserinde olan alıntılama örneği anlaşılmayı zorlaştıracak bir husus da değildir. Belli bir âyet birikimi olan hedef kitlenin bu esere müracaatı durumunda, sadece âyetin bir kısmının alıntılanmış olması anlaşılmama problemine sebebiyet vermeyecektir. Molla Hâlid eserinde bazen âyetten alıntı yapmadan sadece âyetin geçtiği yeri dipnotta işaret ederek de göstermiştir.⁸⁰

1.4.5.3. Hadîslerin İktibâsı

Molla Hâlid’in eserinde hadîsleri ne şekilde iktibâs ettiğini belirtmeden önce onun da kullandığı hadîs taktî’i hakkında kısaca bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Bir hadîs ıstılahı olarak taktî’, hüküm çıkarabilme özelliğine sahip olan herhangi bir hadîsin kendi içinde barındırdığı hükümlere göre ayrıştırılıp ilgili olduğu bölümde ayrıştırılan kısmın zikredilmesi anlamına

⁷⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Enfâl, 8/65.

⁷⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Enfâl, 8/64.

⁷⁹ Kur’ân-ı Kerîm, A’râf, 7/155.

⁸⁰ Korkusuz, el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu, s. 42, 5 nolu dipnot.

gelmektedir.⁸¹ Daha çok fıkıhçılar tarafından kullanılan bir yöntem olduğu ifade edilmiş olmakla beraber⁸² diğer İslamî alanlarda da zaman zaman bu yöneme başvurulduğu bilinmektedir. Bu yöntem âlimler tarafından tartışılmıştır. Âlimlerin bir kısmı bu yöneme izin vermemiş, ancak İmam Mâlik, Buhârî, Ebû Davûd ve Nesâî gibi âlimlerin bu yöntemi kullandığına dair rivâyetler delil gösterilerek ehil olan kimseler tarafından yapılması durumunda problem olmayacağı ifade edilmiştir.⁸³

Hadîslerin iktibâsı hususunda Molla Hâlid, eserinde sadece hadîsin ele alınan mesele ile ilgili olan yerini aktarma yöntemini kullanmıştır. Örneğin, Buhârî ve Müslim’in eserlerine hadîs alırken aradıkları râvî sayısı meselesini değerlendirirken “*Ameller ancak niyetlere göredir*” hadîsini (إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ) şeklinde iktibâs etmiştir.⁸⁴ Molla Hâlid, mütevâtir meselesi hakkındaki tartışmalara değinirken “*Her kim benim adıma yalan konuşursa Cehennemde ki yerini hazırlasın*” hadîsini (مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعِدًّا فَلْيَبْتَوِّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ) şeklinde iktibâs etmiştir.⁸⁵ Zikredilen örneklerde görüldüğü gibi Molla Hâlid eserinde değerlendirdiği konular hakkında hadîsin sadece ilgili kısmını iktibâs etmiştir. Ayrıca Molla Hâlid kimi zaman eserinde rivâyet ettiği hadîsin kaynağına işaret ettiği gibi bazen de hadîsin geçtiği kaynak hakkında açıklamada bulunmamıştır.

⁸¹ Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1980, s. 420-421.

⁸² Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, 421.

⁸³ Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 421.

⁸⁴ Buhârî, Bedu'l-Vahiy, 1; krş. Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 15.

⁸⁵ Buhârî, İlim, 38; krş. Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 35.

1.4.5.4. Kaynakların İktibas

İslâmî ilimler alanında eser yazan müelliflerin ayırt edici özelliklerinden biri de iktibâs ettikleri bilgileri asıl kaynağına ulaştırma çabasıdır. Bu konunun hassasiyeti zamanımızda yapılan akademik çalışmalarda kendini daha fazla göstermektedir. Yapılan iktibasların neden yapıldığı hakkında bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Zikredilen gerekçelerin bir kısmı şöyledir: telif edilen eserde savunulan görüşlerin doğruluğunu pekiştirmek, doğrudan veya dolaylı olarak alınan bilgiye ulaşabilme imkânı tanımak, ilgili alanda eser yazmak isteyenlere kaynakça bilgisi vermek. Günümüzde yapılan akademik çalışmalarda bilginin kaynağını göstermemenin akademik hırsızlık anlamında intihal olarak ifade edildiği bilinmektedir.

Eseri incelenen Molla Hâlid'in kaynaklardan istifade ederken bilginin kaynağını gösterme hassasiyetine sahip olduğu müşahade edilmektedir. Kendisi dipnot gösterme yöntemini⁸⁶ eserinde kullanmakla beraber bazen de eserini yazarken bilgi almış olduğu müellifin ismini ve eserini zikretmiştir. Molla Hâlid telif ettiği eserin genelinde Arapça yazılmış eserler kullanmıştır. Kullanılan eserlerin ismi belirtilmiş olmakla beraber eserlerin tamamının yayinevi gösterilmemiştir. Ancak bazı eserlerin yayinevi ve basım yeri hakkında bilgi verilerek kaynak müracaatı kolaylaştırılmıştır.⁸⁷ Molla Hâlid'in eserinde kullanılan bazı eserlerin mahtût nüsha olması da dikkat çekicidir. Müellif mahtût nüshaların kullanımı hususunda Irak'ta bulunan Kadiriyye kütüphanesinin imkânlarından istifade etmiştir.

⁸⁶ Bkn. Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 2-3.

⁸⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 48.

Molla Hâlid tarafından kullanılan yöntemlerden biri de aktarılan bilginin bir kısmını kendi ifadeleriyle belirtmek olmuştur.⁸⁸

⁸⁸ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 5, 2 nolu dipnot.

İKİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

Bir ilim dalı olan hadîs usûlü, Hz. Peygamber, sahâbe ve tabi'ûndan rivâyet edilen malzemeyi kontrol altında tutarak rivâyeti doğru bir şekilde tespit etme yöntemini bize sunmaktadır. Bir rivâyetin Hz. Peygambere aidiyeti konusu, önemini günümüze kadar sürdürmüştür. Herhangi bir rivâyetin Hz. Peygambere aidiyet ihtimali varsa rivâyetin doğru anlaşılması önem arz etmektedir.⁸⁹ Ayrıca aidiyet ihtimali olan rivâyetten hayatımıza yön verecek genel ilkeleri çıkarma noktasında hadîs usûlünün rolü tartışılmazdır. Rivâyet edilen yazılı ve sözlü malzemeyi geçmişten günümüze, günümüzden geleceğe güvenilir ve anlaşılır bir şekilde aktaran hadîs usûlü ilmi rivâyetin geleceğe aktarımında önemli bir işlev görmektedir.⁹⁰

Hz. Peygamber döneminde sahâbenin hayatını yönlendirme hususunda merkezi bir konuma haiz olan hadîs, Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan siyasî, itikadî, mezhepsel ve sosyal olaylardan dolayı farklı

⁸⁹ Salih Keskin, **Hadisleri Anlama Sorunu**, İsam Yayınları, İstanbul 2016, s. 57-59.

⁹⁰ Huriye Martı, "Hadis Usûlünün Tanımı, Doğuşu ve Kaynakları", (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 225-226.

amaçlarla kullanılan bir malzeme haline gelmiştir. Hadîsler, yaşanan olumsuzluklardan dolayı ilk rivâyet edildiği bağlamdan kopartılmaya çalışılmıştır. Ayrıca devam eden problemler hadîs uydurma faaliyetlerine de sebebiyet vermiştir. Dönemin sıkıntıları karşısında, İslâm âlimleri, aktif rol alarak rivâyet edilen sözün doğru bir şekilde sahibine nispet etme kriterleri geliştirmişlerdir. Bu uğraşlar neticesinde hadîs ilmine özgü bazı ıstılahlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan ve zamanla olgunlaşan kavramlardan bazıları incelediğimiz eserde de değerlendirilmiştir.

2.1. MÜELLİFİN HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLARA YAKLAŞIMI

Molla Hâlid, eserinde birçok hadis ıstılahı hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu ıstılahların bir kısmı göreceli olduğu için bu ıstılahların farklı anlamları verilip müellifin bu anlamlardan hangilerini tercih ettiği tespit edilecektir.

2.1.1. Sünnet Kavramı

Arap dil ekolleri, kelimelerin kökeni hakkında Basra ve Kûfe ekolu olmak üzere ikiye ayrılırlar.⁹¹ Kûfe ekolu kelimelerin fiilden türediği görüşünde iken, Basra ekolü isimden (mastardan) türediği görüşünü savunmuştur.⁹² Kelimelerin fiilden türediğini iddia eden Kûfe ekolüne göre sünnet kelimesi, s-n-n veya senne kökünden türemiştir.

⁹¹ M. Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **D.Ü.İ.F.**, c. 5, S. 1, s. 40; Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Rahmi Er, Azmi Yüksel (Çev.), Vadi Yayınları, Ankara 2012, s. 101-102.

⁹² İbn Hüseyin el-'Umerî, **Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahvi**, Thk. Râbih el-Kâdirî, Dâru Nuri's-Sabâh, Mardin 2012, s. 176.

Kelimelerin kökeninin isim (mastar) olduğunu kabul eden Basra ekolüne göre ise, sünnet kelimesi, senen, sünen veya sinen mastarından türemiştir.⁹³

Sünnet kelimesinin fiil olarak kullanımı durumunda; herhangi bir şeyin ucunu sivrilme, parlatma, çığır açma, şekil verme, yaşlanma, iz bırakma, akıtma, kapalı ortamdan görünen bir yere çıkma, kural koyma ve uygulama gibi anlamlarda kullanılır iken kelimenin isim formu incelendiğinde ise; övülen doğru yol, öncekilerin açtığı yol, üzerinde devamlı olarak yürünen yol,⁹⁴ karakter, şekil, yüz, merkebin sırtındaki siyah çizgi, sapanın ucundaki toprağı süren demir parçası, hayat tarzı, gelenek, âdet, çığır, hal ve tavır gibi anlamlarda kullanıldığı görülmüştür.⁹⁵

Sünnet kavramının İslâm öncesi ve sonrası Arap toplumunda muhteva değişikliğine uğrayan kavramlardan biri olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶ Câhiliye dönemi

⁹³ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y., s.2121-2128; Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Thk. Mustafa Hicâzî, Kuveyt 1389/1969, c. 5, s. 242-245; İbnu'l-Esir, **en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis**, Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Thk. Rıdvân Mâmû, Beyrut 1432/2011, s. 608-610; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Dâru'n-Nefâis, Thk. Muhammed 'Abdurahmân el-Mer'eşlî, Beyrut 1433/2012, s. 196.

⁹⁴ Bu kavrama yöneltilmiş eleştiri için bkz. Fazlur Rahman, **Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu**, Prof. Dr. Salih Akdemir (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 21.

⁹⁵ el-Cevherî, **es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-'Arabiyye**, Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'în, Beyrut 1376-1956, c. 5, s. 2138-2139; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, s. 796; Bünyamin Erul, "Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişimi", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, s. 87; Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 13.

⁹⁶ Siddikî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, Yusuf Ziya Kavakçı (Çev.),Yeni Zaman Yayınları, İstanbul 2004, s.47.

kullanımalarında davranış, alışkanlık ve adet anlamında kullanılmıştır.⁹⁷

Sünnet kavramı bir ıstılah olarak ise farklı şekillerde tanımlanmıştır. Nitekim hadisçiler sünnet kavramını bir hadîs ıstılahı olarak: “Sünnet, ister kendisine peygamberlik verildikten sonra ister öncesinde olsun, Hz. Peygamber’in sözleri, eylemleri, onayları, bedensel özellikleri (şemâili), ahlakî vasıfları ve yaşayış tarzıdır”⁹⁸ şeklinde tanımlamışlardır. Bu anlamıyla sünnet; hadis ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁹⁹ Usûlü fıkıh âlimlerine göre sünnet: “Hz. Peygamber’den Kur’ân-ı Kerîm dışında nakledilen ve şer’i bir delil olmaya elverişli olan söz, fiil ve takrirlerdir.”¹⁰⁰ Fıkıhçılara göre sünnet: “Hz. Peygamber’den farz ve vacib olmayarak gelen ve dinde uyulması istenen her şey, dinde farz ve vacib olmayarak takib edilen yoldur.” Kelâmcılara göre ise: “Bidatın karşıtı,¹⁰¹Kur’ân-ı Kerîm’den ve

⁹⁷ Bilen, **Said Nursi ve Hadis**, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, s. 22.

⁹⁸ Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sunnetu Kable’t-Tedvîn**, Mektebetu Vehbe, Kahire 1429/2008, s. 22-24; Aydın, **Hadîs İstılahları Sözlüğü**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2011, s. 284; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2009, s. 2; Abdulfettâh Ebû Ğudde, **es-Sunnetu’n-Nebeviyyetu ve Beyânu Medlûlihâş’-Şer’iyyeti ve’t-Te’rîfu Bihâli Suneni’d-Dârekutnî**, Mektebu’l-Metbû’âtî’l-İslâmiyyeti, Dımeşk 1996, s. 7-8; el-Eşkar, **Ef’âlu’r-Resûl ve Delâletuhâ ‘ela’l-Ahkâmîş-Şer’iyyeti**, Müessesetu’r-Risâleti, Beyrut 1424/2003, c. 1, s. 18-20; Sünnet kelimesine Hanefî fakihlerinin yaptığı tanımlar için bkz. Leknevî, **Tuhfetu’l-Ahyâr bi Ta’rîfi Sunneti Seyyidi’l-Ebrâr**.

⁹⁹ Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sunnetu Kable’t-Tedvîn**, s. 22; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 2.

¹⁰⁰ Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 12-13; konuyla ilgili farklı tanım için bkz. Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 20.

¹⁰¹ Şâtibî, **el-Muvâfakât**, Thk. Muhammed Mirabî, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1432/2011, c. 4, s. 363.

*Hız. Peygamber'in uygulamalarından ortaya çıkan esaslara uygun olan şeydir"*¹⁰² şeklinde tanımlanmıştır.

Sünnet kavramı Kur'an ile sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü Hız. Peygamber'in görevi ilahî vahyin bütün emirlerini ve hükümlerini yerine getirmek ve uygulamaktır. Kur'an'ın bildirdiğine göre Hız. Peygamber'in yerine getirmesi gereken temel görevler tebliğ,¹⁰³ tebyîn¹⁰⁴ ve tezkiyedir.¹⁰⁵ Bu üç görev birbirinden ayrılmayan ve birbirini tamamlayan vasıflardır. Üç özellik bir araya gelince sünnetin asıl amacı manevi yönden arındırılmış ve kötülüklerden arınmış bireylerden oluşan topluluğu oluşturmaktır. Manevi yönden arınması amaçlanan bireylerin bu arınmayı gerçekleştirebilmeleri için tereddütsüz bir şekilde Hız. Peygamber'e uymaları ve sürekli sorumluluk duygusu içerisinde olmaları gerektiği Kur'an'da ifade edilmiştir.¹⁰⁶

Hız. Peygamberin bütün davranışlarının sünnet olup olmadığı meselesi âlimler arasında tartışılan konulardan biridir. Sünnetin bağlayıcılığı meselesi kişilere ve ortamlara göre değişebilmektedir.¹⁰⁷ Yani Hız. Peygamber'in bütün söz ve davranışlarının sünnet olup olmadığı, sünnetin herhangi bir değişiklik olmaksızın takip edilmesi gereken davranış kalıbı olup olmadığı, sünnet olan bir davranışın sünnet

¹⁰² Tanımlar için bkz. Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 284.

¹⁰³ Bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Mâide, 5/67,92,99; Âli İmrân, 3/20.

¹⁰⁴ Bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Nahl, 16/44, 64.

¹⁰⁵ Bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Cuma, 62/2.

¹⁰⁶ Bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Nisâ, 4/13, 59, 65, 69, 80; Âli İmrân, 3/31; Nur, 24/52, 63; Ahzâb, 33/21, 36, 71; Zikredilen ayetlere yapılan bazı eleştiriler için bkz. Kırbaşoğlu, **İslâm Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 148-187.

¹⁰⁷ Hüseyin Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, Bilge adamlar Yayınları, Van 2008, s. 110.

olarak benimsenmesinde dikkate alınması gereken esas ahlâki ilkeler olup olmadığı sürekli tartışılan konulardır.¹⁰⁸ Nitekim bu konuda araştırma yapan klasik dönem İslâm âlimleri ile modern dönem İslâm araştırmacıları, Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı sürecinde yaptığı davranışların bir kısmını yöneticilik vasfına, ordu komutanlığı döneminde yaptığı davranışları ise komutanlık vasfına bağlamışlardır. Yine Hz. Peygamberin fetvâ, teşrî' ve kazâî tasarrufları konusunda görüşlerini bağlayıcılık bakımından dile getirmişlerdir. Aynı hususu Mehmet Görmez şu şekilde dile getirmiştir: *"Hz. Peygamber'in peygamberlik yönü yanında bir de beşeri yönü vardır. O, hem devlet başkanı, hem kadı, hem müftü sıfatıyla tasarrufla/yapıp-etmelerde bulunmuş, sözler sarf etmiştir. Binaenaleyh, hadis ve sünneti anlamak için Hz. Peygamber'in söylediği ve yaptığı önem arz eder. Bu sebeple Hz. Peygamber'in görevleri ile ilgili yapılan bütün taksimleri göz önünde bulundurmak gerekir."*¹⁰⁹

Sünnet kavramı, süreklilik gösterip bilinçli bir şekilde yapılan davranışları ifade etmektedir.¹¹⁰ Bununla beraber sünnet adını alan herhangi bir eylemin sünnet olarak kavramlaşabilmesi için; orijinallik, süreklilik, bilinçlilik,

¹⁰⁸ Heyet, Hadislerle İslam, D.İ.B. Yayınları, Konya 2015, c. 1, s. 54.

¹⁰⁹ Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, 2014, s. 94; ayrıca bkz. el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl**; Muhammed el-Tâhir İbn 'Âşûr, **Mekâsîdu's-Şerî'ati'l-İslâmiyyeti**, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009; Murat Şimşek, **İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından İctihad Ve Tasarrufları**, Ankara 2011.

¹¹⁰ Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 108-109; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 24; M. Tayyip Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 22; Sünnet kelimesinin anlamları için bkz. Bünyamin Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2008, s. 14-77.

olumluluk, örneklik, doğruluk, mutedillik ve kuralsallık niteliklerini kendinde taşıması gerektiği belirtilmiştir.¹¹¹

Sonuç olarak Sünnet kavramı, Kur'an'ın hayata aktarılış biçimidir.¹¹² Peygamberî dünya görüşüdür.¹¹³ Sünnet, Hz Peygamberin farklı kültür ve medeniyetler içinde yaşaması demektir.¹¹⁴ Sünnetin anlaşılabilmesi içinse kişinin, beşeri önyargılardan ve harici etkenlerden uzaklaşıp vahyin öncüllerine göre hareket etmesi zorunluluk ifade etmektedir.¹¹⁵

Molla Hâlid, sünnet kavramının âlimlerin çoğu tarafından hadîs kavramı ile aynı anlamda kullanıldığını zikrederek, sünnetin “Hz. Peygamber’den nakledilen bütün söz, fiil ve takrirler için kullanılan bir kavramdır” şeklindeki tanımına vurgu yapmıştır. Müellifin, bazı âlimlerin ise sünnet teriminin hadîs teriminden daha kapsamlı bir kavram olduğunu dile getirerek sünnet kavramının “Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi’ûndan nakledilen sözlerin tamamına verilen isimdir” şeklindeki tanımına atıf yaptığı da görülmektedir.

Müellifin eserinde dikkat çeken hususlardan biri de sünnet kavramı hakkında yapılan tartışmalara girmemiş olmasıdır. Molla Hâlid’in sünnet kavramı hakkındaki tartışmalara değinmemiş olmasının nedeni eserinin bazı yerlerinde de dile getirdiği gibi eserin sahîh hadîs kavramı hakkında yazılmış olmasıdır. Molla Hâlid bu hassasiyeti

¹¹¹ Görmez, *Hadis İlminin Temel Meseleleri*, s. 14-15.

¹¹² Keleş, *Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 12-15; Taha Cabir Alvani, *İrtidat (Tarihsel ve Metinzel Analiz)*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, s. 118-119.

¹¹³ Keleş, *Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi*, s. 11.

¹¹⁴ Keleş, *Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi*, s. 14.

¹¹⁵ Görmez, *Hadis İlminin Temel Meseleleri*, s. 96.

göstererek kendi eserinin gözden geçirilmesi durumunda hem okuyucuda bıkkınlık duygusu uyandırmamak hem de okuyucuyu sünnet kavramı hakkında yapılan tartışmalar etrafında yoğunlaştırmak istememektedir.¹¹⁶

2.1.2. Hadîs Kavramı

Sözlükte; eski anlamındaki kadîmin zıddı, yeni, orijinal, haber verme, anlatılan husus, söz, herhangi bir şeyin baş tarafı,¹¹⁷ eşyanın yeni olanı,¹¹⁸ meyvenin tane olanı¹¹⁹ gibi anlamlara gelen hadîs kelimesi, haberin azı ve çoğu için kullanılmaktadır.¹²⁰ Çoğulu kıyasa aykırı olarak ehâdis şeklinde gelmiştir.¹²¹ Kur'an'da hadîs kelimesi, söz ve haber manalarında kullanılmaktadır.¹²² Hadîs kavramı bir hadîs ıstılahı olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Yapılan tanımlar özetle şu şekildedir:

1- Nübüvvetten önce ve nübüvvetten sonra Hz Peygamber'den nakledilen bütün söz, fiil ve takrirler için

¹¹⁶ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s.23; Hadisçiler tarafından yapılan sünnet kavramına yöneltilmiş eleştiri için bkz. Kırbaçoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, s. 64.

¹¹⁷ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c. 2, s. 278.

¹¹⁸ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436.

¹¹⁹ Rağîb el-İsfahani, **el-Müfredat**, Thk. Safvan adnan Davudi, Daru'l-Kalem, 1430/2009, Dimeşk, s. 223.

¹²⁰ es-Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, Thk. Bed'î Seyyid el-Limâ', Dimeşk, 1431/2010, c. 1, s. 21.

¹²¹ el-Cevherî, **es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye**, c. 1, s. 278; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, s. 205-214; el-Ehâdis kelimesinin müfred şeklinin Uhdüse olduğu ve sonradan hadîs kelimesinin çoğulu olarak kullanıldığı hakkında bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436.

¹²² **Kur'an-ı Ker'im**, Tahrîm 66/3, Çâşiye 88/1, Tûr 52/34, Necm 53/59, En'âm 6/68, Câsiye 45/6, Nisâ 4/87.

kullanılan bir kavramdır.¹²³ Bu kullanımıyla sünnet kelimesi ile eşanlamlı olduğu ifade edilmiştir.

2- Hz. Peygamberden nakledilen sözlere hadîs, sahabe ve tabi'ünden nakledilen sözlere ise haber denir.

3- Takrirlerle Peygamberimizin sıfatlarına ait haberleri birinci tarifi dışında bırakarak tanımı biraz daraltan görüş.

4- Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ünden nakledilen sözlere hadîs denir. Bu kullanıma göre hadîs ıstılahının, haber kelimesi ile eşanlamlı olduğu ifade edilmiştir.

Bu tanımlar arasında hadisçilerin tercih ettiği görüşün birinci görüş olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁴ Bazı hadîs âlimleri ise, sünneti Hz. Peygamber'in fiilleri, hadisi de sözleri anlamında kullanmaktadırlar. Ama en yaygın kullanım, hadîs ile sünnetin eş anlamlı olduğunu ifade eden görüş olmuştur.¹²⁵

Dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de İslâmiyet'in doğuşu ile birlikte bazı kavramlara müdahale edilmiş, bu kavramların bir kısmı tamamen kaldırılmış bir kısmına da yeni anlamların yüklenmiş olmasıdır. Burdan hareketle hadîs ve sünnet kelimeleri, kullanım itibari ile cahiliye döneminde de kullanılan kavramlar¹²⁶ olmasına rağmen daha sonra sadece Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleri için kullanılan kavramlar olarak yeni bir forma bürünmüşlerdir. Yani İslâm'ın gelmesi ile bu kavramlar, Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarını ifade eden kavramlar

¹²³ Talât Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 11.

¹²⁴ Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 11; son görüşün taraftarlarının daha fazla olduğu hakkında bkz. Ali Osman Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 23.

¹²⁵ Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 23.

¹²⁶ Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 16.

olmuşlardır.¹²⁷ Konu ile ilgili Muhammed Zübeyr Sıddîkî görüşlerini şöyle dile getirmektedir: “*Hadîs kelimesinin bu umumi manası, tıpkı diğer salât, sücûd, zekât ve benzeri kelimeler gibi, İslâm’ın ilâklere kadar varan tesiri altında değişti. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hayatından beri Müslümanlar onun beyân ve fiilleri ile alâkalı nakillere “en iyi hadîs” dediler. Daha sonra onun isti’ mâli sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)’in söz ve fiillerine münhasır kaldı.*”¹²⁸

Molla Hâlid, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eserine bazı hadis usûlü kavramlarını tanımlayarak başlamıştır. Müellifin eserine başlarken ele aldığı kavramlar hadîs, haber, eser ve sünnet şeklindedir. Bu kavramlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, önce hadîs terimini ele almış ve usûlcülerin hadîs kelimesi hakkında yaptıkları tanımı zikretmiştir. Nitekim Molla Hâlid: “*Hadîs, Hz. Peygamber (sav)’in sözleri, fiilleridir*” şeklinde yapılan tanımı, usûlcülere nispet etmiştir.¹²⁹ Daha sonra tanım üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, takrirlerin, fiiller içerisinde olması gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁰ Müellif, konu hakkında ki ihtilaf ve tartışmalara değinmemiştir. Ancak takrirlerin fiiller içerisinde olup olmadığı konusu, İslâm âlimleri arasında tartışılmıştır. Konu hakkında görüşlerini beyan eden İslâm âlimleri farklı

¹²⁷ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 26; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s.10-11; M. Yaşar Kandemir, “Hadîs”, **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1997, c. 15, s. 27

¹²⁸ Muhammed Zübeyr Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 47.

¹²⁹ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

¹³⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Muhammed Süleymân el-Eşkar, **Ef’âlu’r-Resûl**, c. 2, s. 90.

değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹³¹ Nitekim Şâtübî, *el-Muvâfakât* adlı eserinde, Hz. Peygamberin ikrarının, fiillerine uygun düşmesi durumunda uyulması gerektiğini ifade etmiştir.¹³² Sadece ikrarın kendisinin herhangi bir hükme delalet etmediği de ifade edilmiştir.¹³³

Molla Hâlid, takririn fiiller içerisinde değerlendirildiğini vurguladıktan sonra hadisçiler tarafından yapılan başka bir tanıımı zikretmiştir. Zikredilen tanımda “*hadîs, Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve ahvâlleri*” olarak belirtilmiştir.¹³⁴ Molla Hâlid tanımda ifade edilen hususlardan özellikle ahvâl (أحوال) kelimesini ele almıştır. Müellif tanımda zikredilen kayıtlardan “ahvâl” kavramının tanımda neden zikredildiği hususunda açıklamada bulunmamış ancak hadisçiler tarafından yapıldığı ifade edilen¹³⁵ tanımda ahvâl kaydının belirtilmesi ile Hz. Peygamberin insanî özelliğine vurgu yapıldığı ifade edilmiştir.¹³⁶ Ayrıca Molla Hâlid’in eserinde zikrettiği ahvâl kelimesinin vasıf kelimesi ile karşılandığı kanaatindeyiz. Çünkü yapılan bazı tanımlarda söz, fiil ve vasıf kavramlarının kullanılmış olması ahvâl kelimesinin sıfat

¹³¹ el-Eşkar, *Ef’âlu’r-Resûl ve Delâletuhâ ‘ela’l-Ahkâmî’s-Şeri’yyeti*, c. 2, s. 96.

¹³² Şâtübî, *el-Muvâfakât*, c. 4, s. 418.

¹³³ Takrirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Eşkar, *Ef’âlu’r-Resûl*, c. 2, s. 96-136; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, c. 4, s. 416-420.

¹³⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2; krş. Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, c. 1, s. 19.

¹³⁵ Abdulgani Abdulhalık, *Hucciyyetu’s-Sunne*, ed-Dâru’l-’Alemiyyetu li’l-Kitâbi’l-İslâmî, Riyad 1415/1995, s. 76; Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2

¹³⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2; krş. Cemal Ağırman, “Hadisçilerin Sünnet/Hadis Tarifinde Yer Alan “Vasıf” Kavramı Üzerine Bir Yorum”, *C.Ü.İ.F.D.*, S. 2, s. 13.

anlamında kullanıldığını göstermektedir.¹³⁷ Hadîs ıstılahının tanımında zikredilen sıfat kavramı ise kendi arasında ahlakî ve hulkî (yaratılış) olarak iki kısma ayrılmıştır.¹³⁸ Ahvâl kavramının ihtiyârî ve ğayrî ihtiyari olarak iki kısma ayrıldığı da zikredilmiştir.¹³⁹ Nitekim Müellif de ahvâl kelimesinin ihtiyârî ve ğayri ihtiyârî olarak iki kısma ayrıldığına vurgu yapmış ve sadece ihtiyârî (Hz. Peygamber'in iradesi ve isteği ile) olanların Hz. Peygamberin fiilleri içerisinde değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Molla Hâlid bunun gerekçesini de: *"Çünkü hüküm ifade etme noktasında ğayri ihtiyârî olan durumlar bizi ilgilendirmez"* şeklinde zikretmiştir.¹⁴⁰ Müellifimizin ahvâl kavramının sadece ihtiyârî olan kısmının hüküm ifade edeceğini belirtmesi, sünnetin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Şöyle ki İslam âlimlerinin sünnet kavramı hakkında özellikle durmalarının nedenlerinden biri de İslam ümmetinin sünneti örnek olarak benimsemeleridir. Molla Hâlid'in tanımıda belirttiği ğayri ihtiyârî hususlar veya hulkî olan vasıflar Hz. Peygamber'in şemali ile ilgilidir. Bunlar ise Hz. Peygamber'in boyu, bedeninin veya saçının rengi gibi hususlar olup yaratılış ile ilgili olan insanî özelliklerdir. Zikredilen vasıflar Allah (c.c.)'ın iradesine bağlı iken

¹³⁷ Kâsimî, **Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü Risâleti Nâşirûn, Beyrut 1433/2012, s. 75.

¹³⁸ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Nûreddîn 'İtr, **Menhecû'n-Nakd fî 'Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1434/2013, s. 26.

¹³⁹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Tâhir el-Cezâirî, **Tevzihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009, c. 1, s. 37.

¹⁴⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

bunların sünnet olarak belirtilmesi ilmî olmaktan uzak olacaktır. Molla Hâlid'in bu ilmî hassasiyeti göstererek Hz. Peygamber'in bizi ilgilendiren yönüne vurgu yapmaya çalışması, ilmî vukûfiyetini göstermektedir. Ayrıca Molla Hâlid ihtiyarî olan hususların hüküm ifade edeceğini belirterek Hz. Peygamber'in şemali hakkında yazılan eserlerden hüküm çıkartılamayacağını da ima etmiştir. Çünkü şemal türü eserler gözden geçirilince, Hz. Peygamber'in insanî vasıflara sahip biri olmaktan ziyade insanüstü bir varlık olarak gösterilmeye çalışıldığı görülecektir.¹⁴¹ Kısaca ahvâl kaydının hadisçiler tarafından yapılan tanımda zikredilmiş olması, Hz. Peygamber'in insanî özellikler üzerinden anlaşılma çabasının bir neticesidir. Ayrıca ahvâl kaydının ihtiyârî olan kısmının ümmeti ilgilendirdiği vurgulanarak Hz. Peygamber'in yüceltilerek bir ilah seviyesine çıkartılmasının önü kapanmıştır.¹⁴²

Molla Hâlid, usûlcülere nispet edilen hadîs tanımını zikrettikten sonra hadisçilerin yapmış olduğu tanım hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Molla Hâlid: "*Hadis, Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleridir*" şeklindeki tanımın hadisçiler tarafından yapıldığını zikretmiş ve siyer kitaplarında zikredilen çoğu hususun hadis kavramının içine girmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴³ Yani Hz. Peygamber'in risâletinden önceki hayatını da hadîs

¹⁴¹ M. Said Hatipoğlu, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 2, s. 6.

¹⁴² Hz. Peygamber hakkında rivâyet edilen nakilleri doğru anlama konusunda bkz. İ. Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi (s.a.v.) Anlamak", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 1-2-3-4, s. 55.

¹⁴³ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

kavramı içerisinde değerlendirmiştir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri nübüvvetten önceki haberlerin, fıkhî herhangi bir hükmü ifade etmedikleri bilgisidir.¹⁴⁴ Ayrıca Molla Hâlid'in zikrettiği tanımlardan usûlcülere nispet edilen tanımda takrir kaydının fiillerin içerisinde değerlendirildiği vurgusu yapılırken hadisçilere nispet edilen tanımda ise takrir kaydının zikredilmesi dikkat çekicidir. Molla Hâlid, iki tanımını da zikrederek usûlcülerin hadîs anlayışı ile hadisçilerin hadîs anlayışı arasındaki farkı belirtmiştir.¹⁴⁵

Molla Hâlid, hadîs kavramının farklı bir tanımına daha vurgu yaparak tanımını *"Hz. Peygamber'e nispet edilen şeydir"* şeklinde ifade etmiştir. Molla Hâlid, son tanım üzerinden şöyle bir çıkarımda bulunmuştur: *"Hadîs kavramı mutlak olarak kullanıldığında merfu' hadîs anlaşılır. Mevkuf hadîsin anlaşılabilmesi için ise delile ihtiyaç vardır."*¹⁴⁶

Molla Hâlid'in değerlendirdiği son tanımda dikkat çeken hususlardan biri de tanımda zikredilen *"nispet edilen"* kavramıdır. Bu kaydın bazıları tarafından Hz Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri olarak anlaşıldığı vurgulanmıştır.¹⁴⁷ Ancak tanımda zikredilen *"nispet edilmiş"* ifadesi Hz. Peygamber'den geldiği iddia edilen haberlerin mutlak bir değer ifade etmesinin önünde engel olmuş, rivâyet edilen haberlerin göreceli olmasına da sebebiyet vermiştir. Tanımda zikredilen *"nispet edilen"* kaydı olmaksızın

¹⁴⁴ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 12.

¹⁴⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2

¹⁴⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2; Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, s. 23; Konu ile ilgili tartışma için bkz. Abdulhâlık, *Hucciyetu's-Sunne*, s. 56-61.

¹⁴⁷ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, s. 21.

çıkarmında bulunulduğunda yapılacak her türlü eleştirinin, Hz. Peygamber'in şahsına yapılmış olduğu izlenimini verdiği ifade edilmiştir.¹⁴⁸ Şark Medreselerinde eğitim görmüş bir şahsiyet olan Molla Hâlid'in böyle bir konuya atıfta bulunması önem ifade etmektedir. Bu durum, medrese müfredatında hadîs usûlü kitapları bulunmamasına rağmen kısa süre içerisinde müellifin konulara ne kadar vukûfiyet kazandığını göstermektedir.

Müellif, usûlcülerin ve hadîşçilerin yaptıkları tanımlardaki ihtilafların sadece lafzi olduğunu zikretmiş ve zikredilen tanımların mana itibari ile aynı şeyi ifade ettiklerini belirtmiştir.¹⁴⁹ Ancak hadîs kavramının tanımında zikredilen “*nispet edilen*” kaydı olmaksızın tanımı “Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirleri” şeklinde tanımlamak rivâyete mutlak bir değer katmaktadır. “*Nispet edilen*” kaydı bu mutlaklığı ortadan kaldırdığından ilmî çalışmaların önündeki muhtemel engelleri ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca müellifin, ihtilafların sadece lafızda bulunduğunu ve mana itibari ile âlimler arasında görüş birliği olduğunu belirtmesi İslam ümmetinin birliği konusuna verdiği önemin bir göstergesi olmuştur. Nitekim kendisi eserinin bazı yerlerinde selef âlimleri arasında cereyan eden ihtilaflı konuların bir kenara bırakılması gerektiğini ifade ederek konu hakkındaki hassasiyetini göstermiştir.¹⁵⁰

2.1.3. Haber Kavramı

Haber, sözlükte bilgi, bir olaya tanık olan birinin olayı başkalarına söylemesi, duyurması, iletmesi ve bildirmesiyle

¹⁴⁸ Özafşar, **Hadis ve Kültür Yazıları**, s. 17; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 21.

¹⁴⁹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

¹⁵⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 87.

elde edilen bilgi,¹⁵¹ yalana ve doğruya ihtimali olan söz gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁵²

Herhangi bir şeyin iç yüzü hakkında nakledilen bilgi anlamında kullanılan haber kavramında, tarihi süreç içerisinde bazı anlam değişiklikleri olmuştur.¹⁵³ Haber kavramı, ilim dallarına göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. Nitekim usûl âlimleri tarafından yapılan tanımlarda, metin merkeze alınmış iken hadisçiler tarafından yapılan tanımlarda ise râvî merkeze alınmıştır.¹⁵⁴ Aynı ilim içerisinde farklı tanımlamalar da yapılmıştır. Nitekim hadisçiler haber kavramını şu şekillerde tanımlamışlardır:

1-Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ünden nakledilen sözlerin tamamına verilen isimdir. Bu şekildeki kullanım ile merfû', mevkûf ve maktû' kavramları da tanımın içine girmiş olmaktadır. Hadîs ilminde haber kelimesi hadîs kelimesi ile eşanlamda kullanılmıştır.

2-Sadece Hz. Peygamberden rivâyet edilen bilgi şeklindeki kullanım daha çok Horasan bölgesi âlimlerine nispet edilmiştir. Horasan bölgesinde ki âlimler sahâbe ve tâbi'ünden nakledilen sözler için eser kavramını kullanmışlardır.

¹⁵¹ Rağîb el-İsfahani, **el-Müfredat**, s. 273.

¹⁵² eş-Şîrâzî, **el-Lum'a fî Usûl'l-Fıkhi**, Thk. Muhyiddîn Mîstû ve Yûsuf 'Alî Bedlevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dimeşk/Beyrut, t.y., s. 151; Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 164.

¹⁵³ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 51.

¹⁵⁴ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 140.

3-Bazı âlimler ise hadîsi, Hz. Peygamber'den nakledilen sözler, haberi ise Hz. Peygamber dışında sahâbe ve tâbiûndan nakledilen sözler anlamında kullanmışlardır.¹⁵⁵

Günümüzde ise Hz Peygamber'in davranışları için sünnet, nakledilen sözler için ise hadîs kavramları yaygınlık kazanmıştır.

Hadîs ilminde, haber kelimesi daha çok hadîs kelimesi ile eş anlamda kullanılmıştır.¹⁵⁶ İbn Hacer'le beraber hadîs usûlüne dair telif edilen eserlerde haber kavramı âhâd ve mütevâtir başlıkları ile beraber incelenmiştir.¹⁵⁷ Molla Hâlid eserinde âhâd ve mütevâtir ıstılahları hakkında bilgi vermiş ve bilgi ifade edip etmeme konusunu değerlendirmiştir. Bu kavramlar hakkında kısaca bilgi verilip müellifin söyledikleri genel çerçeve içerisinde değerlendirilecektir.

2.1.3.1. Âhâd Haber ve Epistemolojik Değeri

Sözlükte tek kişinin rivayet ettiği haber anlamına gelen âhâd kavramı bir hadîs ıstılahı olarak ise, mütevâtirin şartlarını taşımayan haber demektir.¹⁵⁸ Âhâd kavramı tarihî süreç içerisinde iki defa anlam değişimine maruz kalmıştır.

¹⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, **Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser**, Thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1434/2013, s. 67-69; Cürcânî, **et-Ta'rifât**, s. 160; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, **Zaferu'l-Emânî bişerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerifi'l-Cürcânî**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut, 1429/2009, s. 24; Nüreddîn 'Itr, **Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27-28; Zafer Ahmed el-Osmanî et-Tahânevî, **Kavâ'idu fî Ulûmi'l-Hadîs**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1428/ 2008, s. 24-26. es-Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 21.

¹⁵⁶ el-Askalânî, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 67.

¹⁵⁷ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 139.

¹⁵⁸ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 139.

Bu değişimlerden birincisi, âhâd kavramı ilk dönemlerde daha çok bir veya bir kaç kişinin rivâyet ettiği haber anlamında kullanılır iken daha sonra mütevâtir olmayan haber anlamında kullanılmıştır. Âhâd kavramının mahiyet açısından ikinci defa değişime uğraması, İslâm tarihinde haber-i vâhid'in delil olup olmadığı tartışmalarının yapıldığı II. yüzyılın ilk yarısında olmuştur.¹⁵⁹ Tarihî süreç içerisinde âhâd kavramı, iki, üç ve üçün üstündeki kalabalık tarafından rivâyet edilen ve kesin bilgi ifade etmeyen haber anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁰

Hiz. Peygamber döneminde haber-i vahîd olan herhangi bir rivâyet ile amel etme meselesi gündeme gelmemiştir. Nitekim İslâm'a giren çok sayıdaki insan kendilerine ulaşan haberlerde tevâtür şartını aramamışlardır.¹⁶¹ Hiz. Peygamberden sonra, sahâbe dönemi gözden geçirilince bazı sahabelerin tek kişiden gelen rivâyetlere itiraz ettikleri görölmektedir. Ancak sahâbe tarafından yapılan bu itirazlar râvînin güvenilirliği¹⁶² ile ilgili olmaktan ziyade râvînin zabtı hakkında olmuştur.¹⁶³ Sahâbe döneminde aranan hususlar daha çok, rivâyette bulunan kimsenin güvenilir olması, râvînin naklettiği haberde herhangi bir yanlışlık yaptığına dair karinenin bulunması, rivâyet edilen haberin sübût ve delâlet bakımından kendisine tercih edilecek herhangi bir

¹⁵⁹ Mustafa Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1996, c. 14, s. 349.

¹⁶⁰ Bilen, *Said Nursî ve Hadis*, s. 50-51; Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 62; Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 349.

¹⁶¹ Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 349-350.

¹⁶² Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 55

¹⁶³ Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 350.

nassın bulunmaması şeklinde olmuştur.¹⁶⁴ Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehâdetinden sonra hadîs uydurma faaliyetlerinin başlaması ile beraber rivâyet edilen haberlere karşı bir güvensizlik başlamıştır. İlk dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan ihtilaflar, itikâdî mezhepler, devam eden fetih hareketleri sonucunda meydana gelen kültürel etkileşim, dinî ilimlerin ayrışıp bağımsız birer ilim dalı olmasına neden olduğu gibi Hz. Peygamber adına hadîs uydurma faaliyetlerine de neden olmuştur.¹⁶⁵

İslâm tarihinde meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar sonucunda mezhep ve ırk taassubu, dine zarar verme gibi sebeplerden kaynaklanan hadîs uydurma faaliyetleriyle beraber haber-i vâhid İslâm dünyasında tartışılmaya başlanmıştır. Tartışma konuları haber-i vâhidin dinde delil olup olamayacağı¹⁶⁶ ve haber-i vâhidin bilgi ifade edip etmeyeceği hakkında olmuştur. Haber-i vâhidin bilgi ifade edip etmeyeceği hakkında görüş beyan eden âlimlerin çoğu bu tür haberlerin zan ifade edeceğini belirtmişlerdir.¹⁶⁷ Haber-i vâhid, kesin bilgi ifade etmediği için Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtûrîdî âlimleri tarafından itikâdî konularda delil olamayacağına dair görüş birliği oluşmuştur.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 350.

¹⁶⁵ Keleş, *Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi*, s. 28; Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 350; Talat Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011, s. 109; Uydurma hadîsler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁶⁶ Ertürk, "Haber-i Vahîd", *DİA*, c. 14, s. 350.

¹⁶⁷ Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 65; Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin itikad ve Teşri Yönlerinden Değeri*, s. 145.

¹⁶⁸ Bilen, *Said Nursî ve Hadîs*, s. 51; Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 65.

Haber-i vâhidin ilim ifade etmesi konusunda mezhep imamlarından farklı görüşler nakledilmiştir. Ancak şu hususun ifade edilmesi gerekir ki, hadisçilerin ve usûlcülerin kabul ettikleri haber-i vâhid tanımı, mezhep imamlarının yaşadığı dönemde bilinen bir kavram değildir.¹⁶⁹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe (80/150) ve öğrencilerinin hadis anlayışları hakkında yapılan araştırmalarda, haber-i vâhidin daha çok sözlük anlamının kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁷⁰ Hanefî usûlcülere göre haber-i vâhid amelî gerektirir, ancak yakînî ilim ifade etmez.¹⁷¹ Malikî mezhebinde mütevâtir olan haber hem ilim hem amel ifade ederken haber-i vâhid sadece amel ifade etmektedir.¹⁷² Konuyla ilgili Ahmed İbn Hanbel’den (ö. 241/855) iki farklı rivayet gelmiştir.¹⁷³ Rivâyet edilen görüşlerden birincisine göre haber-i vâhid istidlâlî bilgi ifade etmektedir. İkinci görüşe göre ise haber-i vâhid zorunlu bilgi ifade etmektedir. Hanbelî usûlcüler Ahmed İbn Hanbel’e nisbet edilen görüşlerden birinci görüşü tercih etmişlerdir.¹⁷⁴ Şafi’î mezhebine göre ise haber-i vâhidin senedinde kopukluk

¹⁶⁹ Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 22-24.

¹⁷⁰ İ. Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu**, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2012, s. 152.

¹⁷¹ Ünal, **İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu**, s. 153.

¹⁷² Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî mezhebi”, **DİA**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 524.

¹⁷³ İbn Kudâme el-Makdisî, **Ravdetu’n-Nâzir ve Cünnetu’l-Münâzir**, Thk. Muhammed Mürabî, Müessesetu’r-Risâleti, Beyrut 1430/2009, s. 126.

¹⁷⁴ Ramazan Özmen, “Hanbelîlerin Hadîs ve Sünnet Anlayışı”, (Ed. Zişan Türkan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 745-746.

olmamak kaydı ile tek râvînin haberi ile amel edilebileceği belirtilmiştir.¹⁷⁵

Molla Hâlid, eserin giriş kısmında hadîs ıstılahları hakkında kısa bazı bilgiler vermiş ve ıstılahlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Burada haber kavramını hadîsçi bakış açısı ile değerlendirmiş ve kavram hakkında yapılan tanımlamalara değinmiştir. Molla Hâlid, haber kavramını sadece haber başlığı altında değil, ilerde değineceğimiz gibi, mütevâtir kavramı hakkında değerlendirmelerde bulunurken de farklı yönleriyle ele almıştır.

Molla Hâlid'in eserinde bir hadîs ıstılahı olarak zikrettiği haber tanımlamaları sırası ile şu şekildedir:

1- Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen sözlerdir.

2- Haber kelimesi, hadîs kelimesi ile eş anlamda kullanılmıştır.

3- Hz. Peygamber'den nakledilen sözler için hadîs kavramı kullanılırken, haber kavramı Hz. Peygamberin dışında sahâbe ve tâbi'ûndan nakledilen sözler için kullanmıştır.¹⁷⁶

Müellifin sırası ile verdiği tanımlardan son ikisini "bazıları" kaydı ile ifade etmesi kendisinin birinci tanımı benimsediğini göstermektedir. Molla Hâlid'in birinci tanımda nispet kavramını kullanması ile Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen her sözün kabul

¹⁷⁵ Bilal Aybakan, "Şafi-î Mezhebi", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 240; Fuat İstemi, **Bir Hadis Usûlü Kaynağı Olarak er-Risâle – Hadis İlimleri Açısından Bir İnceleme-**, Fecr Yayınları, Ankara 2019, s. 107.

¹⁷⁶ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2.

edilemeyeceğini ifade etmiştir. Burdan hareketle Molla Hâlid'in bilginin doğruluğuna ulaşma konusunda ne derece hassas olduğu anlaşılmaktadır. Müellif haber kavramı konusunda yaptığı sıralama ile haber kavramının hadîs kavramından farklı olduğunu belirtmiştir. Daha önce dile getirilen *"tanımlar gözden geçirildiğinde, tanımların bir kısmında metin merkeze alınırken, hadîs kavramında senet merkeze alınmıştır"*¹⁷⁷ ifadesinin müellifin kabul ettiği tanım için geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Bu da Molla Hâlid'in hem sened hemde metne ne derece önem verdiğini göstermektedir.

Molla Hâlid, sahîh hadîs hakkında yapılan tartışmalara değindikten sonra haber-i vâhid konusunu ele almıştır.¹⁷⁸ Molla Hâlid, haber-i vâhidin tanımını: *"Haber-i vâhid, mütevâtir haberin şartlarını taşımayan haberdur"* şeklinde zikrettikten sonra, haber-i vâhidin kendi içerisinde makbul ve merdud olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiştir.¹⁷⁹

Molla Hâlid'in daha sonra değerlendirdiği konu ise, güvenilir bir kişinin rivâyet ettiği haberin amel ifade edip etmemesi ve haber-i vâhidin epistemolojik değeri konularıdır. Molla Hâlid, konu hakkında sahâbeye, tâbî'ûna, hadîs, usûl ve fıkıh âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre güvenilir bir râvînin rivâyet ettiği haberin amel ifade edeceğini belirtmiştir. Molla Hâlid, bu şekilde cumhurun görüşünü onaylamıştır. Nitekim dört mezhep imamı haber-i

¹⁷⁷ Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 140.

¹⁷⁸ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 36; krş. İbn Hacer, *Nuzhetu'n-Nazar*, s. 93.

¹⁷⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 36; krş. İbn Hacer, *Nuzhetu'n-Nazar*, s. 93-94.

vâhidin ameli gerektirdiği konusunda görüş birliğine varmışlardır.¹⁸⁰ Haber-i vâhidin zann ifade etmesine rağmen neden amel gerektirdiği konusu usûlcüler tarafından tartışılmıştır.¹⁸¹ Konu hakkında aklî delil olduğunu ileri süren usûlcüler bulunmaktadır. Molla Hâlid'in de konu hakkında aklî delilin olduğunu belirtmesiyle usûlcülerin görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır.¹⁸² Molla Hâlid, haber-i vâhidin ilim değil zan ifade edeceğini belirtmiştir. Ancak haber-i vâhidin itikâdî konularda delil olup olmayacağını değerlendirmemiştir.

Molla Hâlid'in tartıştığı konulardan biri de, haber-i vâhidin şâz hadis olup olmadığı konusu olmuştur.¹⁸³ İlk dönem İslâm âlimleri haber-i vâhidin şâz hadisten farklı olduğunu savunurlarken, Molla Hâlid, son dönem âlimleri gibi bu kavramların aynı şey olduğuna vurgu yapmıştır.¹⁸⁴

2.1.3.2. Mütevâtir Haber ve Epistemolojik Değeri

Sözlükte “araya zaman girmekle beraber kesintiye uğramaksızın devam etmek, birbiri ardınca gelmek” anlamına gelen vetr (وتر) kökünden türeyen kelime tefâ’ül (تفاعل) babından ism-i fâ’ildir.¹⁸⁵ Mütevâtir haber, hadîs

¹⁸⁰ Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şirketü't-Tibâatü'l-Fenniyye el-Muttehide, bsy., 1973/1393, s. 357.

¹⁸¹ Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 66.

¹⁸² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 37.

¹⁸³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 38.

¹⁸⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 38; Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizlilik Kusurları –İllet ve Şâz-*, İsam Yayınları, Ankara 2016, s. 76; Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 153.

¹⁸⁵ Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 208; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 15.

istilâhında ise, “Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri aklen ve âdeten mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadis” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸⁶ Haberi nakledenlerin bilerek veya bilmeyerek yalan üzerinde birleşmeleri tasavvur olunamayacak bir sayıda olması, zikredilen sayının her tabakada eşit olması ve haberin duyularla alınmış olması mütevâtir haber için belirtilen şartlardır.¹⁸⁷ Bazı âlimler tarafından bu şartlara ek olarak; mütevâtir haberi nakledenlerin bir beldeye sığamayacak kadar çok olması, haberi rivâyet edenlerin nesep, bölge, mezhep ve dinlerinin farklı olması, haberi rivâyet edenlerin Müslüman ve âdil olması, haberi rivâyet edenlerin rivâyet konusunda zorlanmış olmamaları, Mâsum imamın da rivâyet edenler arasında bulunması gibi şartlar zikredilmiş ancak bu şartlar genel kabul görmemiştir.¹⁸⁸

İlk dönemlerde mutlak manada kullanılan tevâtür kavramı hakkında zamanla farklı tasnifler yapılmıştır.¹⁸⁹ Yapılan tasniflerden biri de mütevâtirin lafzî ve ma’nevî olarak iki kısma ayrılarak yapılan tasnif olmuştur. Lafzî mütevâtir, lafız ve mana birliği olan haberleri ifade eden bir terim iken, manevî mütevâtir, lafzî mutabakatı bulunmayan ancak mana birliği olan haberler için kullanılan bir terim olarak ifade edilmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Aydın, **Hadis İstilahları Sözlüğü**, s. 232.

¹⁸⁷ Apaydın, “Mütevâtir”, **DİA**, c. 32, s. 209; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s.17; Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 91-96.

¹⁸⁸ Apaydın, “Mütevâtir”, **DİA**, c. 32, s. 209-210.

¹⁸⁹ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 103.

¹⁹⁰ Bilen, **Said Nursî ve Hadis**, s.54.

Lafzî Mütevâtir, kesin (zorunlu) bilgi ifade ettiği kabul edilmekle beraber, bu bilginin doğrudan mı yoksa dolaylı mı gerçekleştiği konusu ihtilafıdır.¹⁹¹ Manevî Mütevâtir ise istidlalî bilgi ifade etmektedir.¹⁹² Manevî mütevâtir, bir takım karinelere ve aklî yürütmelere dayandığından ihtilafa açık bilgidir.¹⁹³

Hadîs ilminin amacı hadîsin sahîh olanını sakîm olanından ayırmaktır. Mütevâtir haber ise sened açısından araştırılmaya ihtiyaç duyulmadan işiten kişinin yalanlama şansı bulunmayan haberdir. Mütevâtir haberin sübutu kesin olduğundan ifade edeceği bilgi de kesinlik olacaktır. Ayrıca Mütevâtir haberin isnadının araştırmaya ihtiyaç duyulmaması bu terim hakkında konuşanların kelimciler ve usûlî fıkıhçılar olmasına sebebiyet vermiştir.¹⁹⁴

Mütevâtir haberi nakledenler hakkında çeşitli sayılar zikredilmişse de âlimler tarafından genel kabul görmemiştir. Bunun nedeni de mütevâtir haberin ifade edeceği bilginin kesinliği; haberin tevâtür seviyesinde olmasına bağlı değil, Allah (cc)'ın kesin bilgiyi yaratmasına bağlı olduğu için haberi nakledenlerin sayısına itibar edilmemiştir.¹⁹⁵

Ayrıca usûlcülerin, hadisçileri etkilediği ve Eş'ari kelâmcılarının aracılığıyla bazı kavramların hadisçilerce kullanıldığı görüşü de mütevâtir kavramının aynı mana ile taşınmasını hızlandıran bir sebep olmuştur.¹⁹⁶ Bu etkilenme

¹⁹¹ Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, c. 32, s. 210.

¹⁹² Bilen, *Said Nursî ve Hadîs*, s.54.

¹⁹³ Bilen, *Said Nursî ve Hadîs*, s.54.

¹⁹⁴ Bilen, *Said Nursî ve Hadîs*, s.54; Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, c. 32, s. 208.

¹⁹⁵ Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, c. 32, s. 208.

¹⁹⁶ Hadisçilerin usûlcülerden etkilendiği hakkında bkz. eş-Şerîf Hâtîm İbn el-'Avnî, *el-Menhecû'l-Muktereh lifehmi'l-Mustalah*, Dâru'l-

ile beraber aslında başka alanlara ait olan kavramlar hadisçiler tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Hadîs usûlü tarihinde İbn Hacer'e kadar zikredilmeyen veya usûlcülerin kullandığı anlamdan farklı bir manada kullanılan mütevâtir kavramı İbn Hacer'le beraber hadîs usûlü kitaplarında kendine yer bulmuştur.¹⁹⁷ Kavramın bu alana taşınmasından sonra bazı sorunların baş göstermesine sebebiyet verdiği ifade edilmiştir. Bu sıkıntıların bir kısmını ele alan Hüseyin Hansu şu tespitlerde bulunmaktadır:

a- İbn Hacer'in bu müdahalesi ile birlikte kavramda bir daralma meydana gelmiş, mütevâtir, sahîh veya meşhûr kavramları yerine kullanılır hale gelmiş.

b- Hadîslerin nerede ise tamamında bir güven sorununa neden olmuş ve âhâd haberlerin alınmaması gerekir anlayışına sebebiyet vermiştir. Bu durumda hadîsin bilgi değeri ile sıhhat değerinin birbiri ile karıştırılmasına yol açmıştır.

c- Batı'daki hadîs çalışmalarının ana noktası hadîslerde kuşku uyandırmak olduğu için bu kavrama yapılan tanımlar ve gösterdikleri âhâd haberlerle nerede ise bütün haberler zayıf veya uydurma olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

d- Rönesans'tan sonra özellikle Avrupa'da din adına yapılan bazı eylemler, ortaya çıkan rasyonalist ve pozitivist akımların güçlenmesine sebebiyet verdi. Zamanla güçlenen ve dinî bilgiyi indî, gereksiz, bayağı ve anlamsız bulan rasyonalist ve pozitivist bilgi anlayışları karşısında bu kavramın gündeme gelmemiş olmasına neden oldu. Aslında

Hicre, Riyad 1416/1996, Kelamcılardan etkilendiği hakkında bkz. aynı eser, s. 73-84.

¹⁹⁷ Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 152.

bir bilgi teorisi olan mütevâtir konusu Rönesans'ın ortaya çıkardığı anlayışlarla beraber geliştirilemedi. Bu da İslâm bilgi teorisi için bir talihsizlik olarak değerlendirildi.¹⁹⁸

Molla Hâlid, mütevâtir kavramını, *“Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadis”*¹⁹⁹ şeklinde tanımlamıştır. Tanımda dikkat çeken husus, Molla Hâlid'in aklen ve âdeten kavramlarını zikretmemiş olmasıdır. Bu kavramlardan özellikle âdeten kaydının tanımda bulunmaması kanaatimizce tanımın efradını cam'i eğyarını man'i olmadığını göstermektedir.

Mütevâtir haber zarûrî ilim ifade ettiğinden dolayı Mütevâtir haberle amel edilmesinin zorunlu olduğuna vurgu yaparak cumhûrun görüşüne katılmıştır. Mütevâtir haberde senet araştırması yapılamayacağına vurgu yapan Molla Hâlid bu ifadesi ile bu kavramın hadîs ilminin bir kavramı olmadığını ima etmiştir. Mütevâtir haberi nakleden râvîlerin sayılarının önemli olmadığını ifade eden Molla Hâlid'in “Haberin zarûrî bilgi ifade etmesi, tevâtür seviyesinde olmasına bağlı değil, Allah (cc)'ın kesin bilgiyi yaratmasına bağlıdır. Dolayısıyla haberi nakledenlerin sayısına itibar edilmemiştir” görüşünü kabullendiği anlaşılmaktadır.²⁰⁰

2.1.4. Eser Kavramı

Sözlükte iz, kalıntı gibi anlamlarda kullanılan eser kavramı hakkında Araplar, daha önce üstünden geçenleri

¹⁹⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 157-159;200.

¹⁹⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 35.

²⁰⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 35.

gösteren yol anlamında âsâr kavramını kullanmışlardır. Ayrıca *أثره على الإبل سميت* deyimini Araplar, develerin üzerlerindeki yağlanma görülecek seviyeye gelince, *أثر البعير* deyimini; devenin ayağına iz bırakacak bir işaret taktım ki izini bulabileyim anlamında, *أثر السيف* deyimini ise kılıcın hammaddesinin sağlamlığını ifade etmek için kullanmışlardır. Araplar ilmî herhangi bir bilgiyi rivâyet etmeyi ifade için *أثر العلم* deyimini kullanmışlardır. Güzel ahlaka ilişkin rivayetlere ise meâsir denmiştir. Eser kelimesinin çoğulu ise âsârdır.²⁰¹

Daha önce tanımları hakkında bilgi verilen hadîs ve haber kavramları gibi eser kavramı hakkında da muhaddisler arasında ortak bir tanımlama yapılmamıştır. Kavram ile ilgili yapılan tanımlar ise şu şekildedir:

1- Hz. Peygamber, sâhabe ve tâbi'ünden rivayet edilen sözlere denir. Nitekim bu kullanımdan hareketle İmam Tahâvi (ö. 321/933) ahkâm hadîslerini bir araya getirdiği eserinin ismini *“Şerhu Me'âni'l-Âsâr”* olarak isimlendirmiştir.

2- Bazı âlimler tarafından Hz. Peygamber'den nakledilenler anlamında hadîs terimiyle aynı anlamda kullanılmıştır.

3- Horasan fakîhleri ise eser kavramını, sahâbe ve tâbi'ünden nakledilen söz, fiil ve takrir anlamında kullanmışlardır.

²⁰¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 62; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâge*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1430/2009, s. 15; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, *Zaferu'l-Emânî Bişerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerîfi'l-Cürcânî*, s. 25.

4- Peygamberden gelenlere haber, sahâbeden gelenlere ise eser diyenler de olmuştur.²⁰²

Bu kavramların tanımlanma aşamasında hadîs âlimleri arasında herhangi bir uzlaşma gerçekleşmediği için, bu terimlerin geçtiği herhangi bir metin ile karşılaştığımızda terimin kullanıldığı anlamı tespit etmek için karinelerden faydalanmamız gerekmektedir. Şayet kavram-anlam ilişkisini tespit edemez isek metni yanlış anlama hatasına düşeriz ki bu da bizim klasik usûlü yanlış okuma ve anlamamıza sebebiyet vermiş olur.

Molla Hâlid, eser kavramının haber kelimesi ile eş anlamlı olduğunu zikretmiştir. Molla Hâlid te'lif ettiği eserinde haber kavramının üç farklı tanımını belirtmiştir. Zikredilen tanımlar içerisinde Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen haber²⁰³ şeklinde belirtilen haber tanımının eser kavramı içinde kullanıldığını ima etmiştir. Molla Hâlid'in eser ve haber kavramlarının aynı anlama geldiğini ifade etmesi daha önce haber konusunda dile getirilen görüşleri kabul ettiği anlamına gelmektedir.²⁰⁴

2.1.5. Sahîh Hadîs

Müellifin eseri, sahih hadis konusu ile ilgili olduğu için bu kavramın tarihi süreç içerisinde geçirdiği aşamalardan

²⁰² Aydınli, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 72; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, s. 67-69; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfat*, s. 160; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bişerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerifi'l-Cürcânî*, s. 24; Nüreddîn 'Itr, *Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, s. 27-28; Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tahânevî, *Kavâ'idü fî Ulûmi'l-Hadîs*, s. 24-26. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 21.

²⁰³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 2; krş. Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 25.

²⁰⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 2.

kısaca bahsedilip genel çerçeve çizilecektir. Genel çerçeveyi çizdikten sonra Molla Hâlid'in yaptığı tanım, bu genel çerçeve içerisinde değerlendirilecektir.

Terimlerin ya da kavramların, kendi metodoloji dünyalarında ortaya çıktıkları dönemden şimdiye kadar geçirmiş oldukları anlam daralması ya da anlam genişlemesi olgusunun bilinmesi ve anlaşılması, ilimler ve o ilmin kendi içinde barındırdığı bazı sorunların çözümü için zorunluluk arz etmektedir.²⁰⁵ İlim dünyasına giren, gelişen ve sistematik bir şekilde ilim dünyasında kendine yer bulan kavramların tarihi süreç içinde kazanmış oldukları anlamlar ve bu kavramların kendi içinde barındırdıkları anlamların oluşmasında siyasi, sosyal, fikri, ekonomik ve kültürel olayların kavram-anlam ilişkisine nasıl ve niçin etkide bulunduğu iyice araştırılmalı ve tenkitten geçirilmelidir. Bundan dolayı sahîh hadîs kavramının da tarihi süreç içerisinde geçirdiği aşamalar iyice araştırılmalıdır ve tenkit edilmesi gereken hususlar varsa uzman kişiler tarafından tenkit edilerek onarılması gereken noktalar varsa onarılmalıdır.

Sahîh kavramı sözlükte sıhhatli ve sağlam anlamlarına gelmektedir.²⁰⁶ Muhaddisler tarafından çokça kullanılan “sahîh hadîs” kavramı, ceyyid, müstakim, sabit, neb'il, salih ve mahfûz gibi kavramlar arasında en üst derecede bulunmaktadır. Sahîh hadîs kavramı hakkında âlimler, kendi uzmanlık alanlarına göre farklı tanımlar

²⁰⁵ Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, s. 21.

²⁰⁶ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, s. 2401.

yapmışlardır.²⁰⁷ Hadîşçilerin ıstılahında, *adalet ve zabt sahibi râvîlerin yine kendileri gibi adalet ve zabt sahibi olan râvîlerden muttasıl bir senedle rivayet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadis, çeşididir.*²⁰⁸ Özellikle İbnu's-Salâh sonrasında bu şekilde tanımlanan kavram ilk dönemlerde daha çok kendisi ile amel edilen hadîs anlamında kullanılmıştır. Sahîh hadîs teriminin kendisi ile amel edilen hadîs şeklinde kullanımı durumunda hasen ve bazı zayıf hadîs çeşitlerinin de sahîh hadîs tanımının içerisine girdiği ifade edilmiştir²⁰⁹. Araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmakla beraber takriben hicri I. yüz yılın ikinci yarısından itibaren başlayan hadîs uydurma faaliyetlerinin önüne geçmek için, muhaddisler, senet tetkiki yapmaya başlamışlardır. Devam eden bu faaliyetlerle beraber doğru ve güvenilir olan haberle, uydurulmuş veya doğruluk ihtimali düşük olan haber arasında ayırım yapabilmek için sahîh kavramı kullanılmıştır. İlk dönem âlimleri tarafından çokça kullanılan “sahîh” kavramı, rivâyet edilen haberin güvenilir olup olmaması anlamında da kullanılmış ve zamanla kavramsal olgunluğunu kazanmıştır.²¹⁰ Yapılan değerlendirmelerde sahîh hadîste aranması gereken şartlar konusunu dile getiren ilk kişinin İmamı Şâfi'î (ö. 204/820) olduğu ifade edilmiştir. İmamı Şâfi'î'nin aradığı şartlar ise şunlardır: Hadîsi rivâyet eden râvî dindar ve güvenilir

²⁰⁷ el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 146.

²⁰⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, Thk. Nüreddîn 'İtr, s. 11-12; el-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s.53; el-'Irakî, *Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs*, Thk. Salâh Muhammed Muhammed 'Aveyde, Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, s. 14-15.

²⁰⁹ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 266.

²¹⁰ Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 266; Mehmet Efendioğlu, “Sahîh”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 524.

olmalı, rivâyet ettiği haberi iyice kavramış olmalı, rivâyet ettiği hadîsin metninde yapılacak herhangi bir değişikliğin neden olacağı hususları bilen biri olmalı, bu şartı kendinde taşımayan kişi işittiği haberi harfi harfine rivâyet etmeli, mana ile rivayette bulunmamalı, hadîsi ezberinden rivâyet ediyorsa hıfzı tam olmalı, yazılı herhangi bir şeyden rivayet ediyorsa yazdıklarını iyi koruyan biri olmalı, karşılaştığı fakat hadîs işitmediği kişilerin hadîslerini rivâyet etmemeli yani tedlis yapmamalı, kendisinden önceki râvîlerden aldığı haberi aynı şekilde rîvâyet ederek Hz Peygamber’e kesintisiz bir biçimde ulaştırmalıdır.²¹¹

Klasik usûlde yapılan tanımların râvî merkezli olduğu eleştirilen hususlardan biridir.²¹² Konu hakkında yapılan eleştirilerin haklılık payı olmakla beraber, altı çizilmesi gereken hususlardan biri de senet olmadan rivâyet edilen haberin doğruluğunun veya yanlışlığının ortaya çıkamayacağıdır. Çünkü İslam medeniyetine özgü olduğu ifade edilen²¹³ senedin ehemmiyeti bizi geçmişe bağlayan bir köprü konumundadır. Nitekim söz konusu olan Hz. Peygamber ve bize tebliğ ettiği din olunca, bunun önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Çünkü rivâyet edilen her hadîsin; dinî, fizik ötesi, mecazî ve benzeri yönleri göz önünde bulundurulacak olursa nakledenlerin tetkik edilmesi hassasiyeti kendini daha açık bir şekilde göstermiş

²¹¹ eş-Şâfi’î, **er-Risâle**, Thk. ‘Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fahl, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Lübnan 2009, s. 344; Efendioğlu, “Sahîh”, **DİA**, c. 35, s. 524; Sahîh hadîs tanımı hakkında yapılan eleştiri için bkz. Kırbaçoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 118.

²¹² M. Emin Özafşar, “Sahih hadis Kavramı üzerine bir çözümleme”, **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, C. 19, S. 1, s. 108-109.

²¹³ Selahattin Polat, **Hadîs Araştırmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-19.

olacaktır.²¹⁴ Ayrıca nakille beslenen her din, gelenek, kültür ve medeniyet elinde bulunan naklî malzemeyi kontrol etmelidir. Çünkü doğru veya doğruya yakın bilginin denetlenebilir olması önem ve hassasiyet ifade etmektedir. Hadîsçiler de bunun farkında oldukları için isnat sistemini zorunlu olarak aktif tutmuşlardır.²¹⁵

Molla Hâlid, *el-Hadîsu's-Sahîh* adlı eserinde sahîh hadîs kavramının geçirmiş olduğu tarihi süreçten bahsetmeden İbnu's-Salâh sonrasında hadisçiler tarafından kabul edilen şu tanımı zikretmiştir: “*Senedin başından son râvîsine kadar ‘adaleti ve zabtı tam olan râvî(lerin) (yine kendileri gibi ‘adil ve zabıt olan râvî veya râvîlerden) muttasıl senetle rivayet ettikleri ve kendisinde (herhangi) bir şazlık ve illetin olmadığı hadis çeşididir.*”²¹⁶ Molla Hâlid tarafından zikredilen bu tanım ile İbnu's-Salâh ve sonrasında ifade edilen tanımın kabul edildiği anlaşılmaktadır. Molla Hâlid, tanımı yaptıktan sonra tanımda geçen kayıtları tahlil etmeye başlamış ve senedin muttasıllığını değerlendirmiştir. Tanımda zikredilen senedin muttasıl olması kaydı ile senedi muttasıl olmayan munkatı’, mursal ve mu’dal gibi hadislerin tanımın dışında kaldığını ifade etmiştir. Tanımda zikredilen adalet kaydı ile adaleti ile tanınmayan veya hakkında bilgi bulunmayan râvîlerin rivayet ettikleri hadislerin, zabıt kaydı ile zabıt olmayan râvîlerin rivâyet ettikleri hadislerin tanımın dışında

²¹⁴ Abdullah Aydın, “Sahih Hadîs Kavramı Üzerine Bir Çözümleme” başlıklı bildirinin müzakeresi, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 19, S. 1, s. 114-115

²¹⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**, Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (Çev.), Kitapevi, İstanbul 2001, s. 165.

²¹⁶ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 11-12.

kaldığına vurgu yapmıştır. Ardından zabtında sıkıntı olan bir kişinin, doğruluğu ve adaleti zirve noktada olsa bile rivâyet ettiği hadislerin sahih olamayacağı değerlendirmesini yaparak hadîsin sıhhati konusunun iyice araştırılması gerektiğini vurgulamıştır.²¹⁷

2.1.5.1. Sahîh Hadîs Tanımına Yöneltilmiş Bazı İtirazlar ve Verilen Cevaplar

Sahîh hadîs kavramına tarihi süreç içerisinde birçok tanım yapılmıştır. Yapılan tanımlara bazı itirazlar yöneltilmiş ancak bunlara farklı şekillerde cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Molla Hâlid de sahîh hadîs hakkında zikredilen bazı itirazlar ve cevaplar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de zikredilen itirazları maddeler halinde sıralayıp ardından her maddeye verilen cevap veya cevapları zikretmeye çalışacağız.

1- Mütevâtir hadîs, sahih hadîs çeşitlerinden biri olmasına rağmen neden sahîh hadîste aranan şartların tamamı mütevâtir hadîste aranmamıştır?²¹⁸

2- Hasen hadîs farklı tariklerle rivâyet edildiği zaman sahîh hadîsin tanımında zikredilen şartları kendinde taşımadığı halde neden sahîh hadîs olarak değerlendirilir? Senedi sahîh olsun olmasın âlimlerin talakki bi'l-kabul ile

²¹⁷ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 51.

²¹⁸ Molla Hâlid'in ilk soruyu zikrederken Suyûtî'ye ait olan *Tedribu'r-Râvî* adlı eseri *et-Takrîb* şeklinde zikretmesi dikkatlerimizi çekmiştir. Suyûtî'ye ait böyle bir eser tespit edemedik. Molla Hâlid'in, Suyûtî'ye ait olan *Tedribu'r-Râvî* adlı eseri şeklinde zikretmesi, imam Nevevî'nin *et-Takrîb ve't-Teyisir* adlı eserinin şerhi olduğu için bu şekilde yazmış olması muhtemeldir.

onayladıkları her hangi bir hadîs neden sahîh olarak değerlendirilir?

3- Sahîh hadîsin şartlarından biri de hadîsin münker olmamasıdır. Dolayısı ile tanımda münker kavramını dışarda bırakacak kaydın kullanılması gerekmez miydi?²¹⁹

Molla Hâlid zikredilen itirazları yukarıdaki şekilde belirttikten sonra itirazlara verilen cevaplara değinmiştir. Molla Hâlid'in zikrettiği sorulara verdiği cevaplar şu şekildedir:

Birinci sorunun cevabı:

1- Molla Hâlid, muhaddislerin mütevâtir hadisin tanımında senet aramadıklarından dolayı senette geçen râvîlerin durumları hakkında araştırma yapmanın abes olacağını ifade etmiştir. Bu arada altı çizilmesi gereken konulardan biri de Molla Hâlid'in muhaddisler tarafından hadisin sahih, hasen ve zayıf diye üç kısma ayırmış olduklarını vurgulamış olmasıdır. Nitekim müellifimizin yapmış olduğu hadîs taksimatı ile mütevâtir hadisin, sahîh hadîs kavramı içerisinde değerlendirilemeyeceğini belirtmiş ve mütevâtir kavramının hadîs usûlünün alanına girmeyeceğini bu şekilde ifade etmiştir.²²⁰

2- Molla Hâlid birinci soruya verdiği ikinci cevapta hadîsin sıhhat şartını taşıması durumunda kendisinin mutlak bilgi ifade edemeyeceğini vurgulayarak sahîh hadîsin sübutunun zanniliğine dikkat çekmiştir.²²¹

²¹⁹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 29-34; krş. Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 210-213; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 59.

²²⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 30-33.

²²¹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 33.

Molla Hâlid'in zikrettiği ikinci soru içerisinde iki soru barındırmaktadır. Ancak müellifimiz sorulara cevap vermeden önce İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstizkâr* adlı eserinden alıntı yaparak telakki bi'l-kabûl konusunda ilk dönem âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerini kısaca belirtmeye çalışmıştır.²²² Bu arada Molla Hâlid'in konu hakkında Malikî mezhebine mensup âlimlerden biri olan İbn Abdilberr'den alıntı yapmış olması müellifimizde mezhep taassubunun bulunmadığını göstermektedir. Müellifimizin verdiği cevap ise şu şekildedir:

Sahîh hadîs hakkında zikredilen tanım sahîh li-zâtihi için belirtilmiş olan tanımdır. Ancak hasen hadîsin sahîh kabul edilmesi veya telakki bi'l-kabûl yolu ile sahîh varsayılan herhangi bir hadîs sahîh li-ğayrihi olarak kabul edilmektedir.²²³

Müellif üçüncü sorunun cevabında ise, münker kavramı hakkında farklı iki görüşün olduğunu belirtmiştir. Birinci görüşe göre münker ve şaz kavramlarının aynı şey oldukları belirtilmiştir. İkinci gruba göre ise şazz'dan daha alt seviyede olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak daha alt seviyede olan bir kavramın tanımda belirtilmesine gerek olmadığı vurgulanmıştır.²²⁴

²²² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 33; **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 58.

krş. Suyûtî,

²²³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 33.

²²⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 33-34; krş. Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 213.

2.1.5.2. Sahîh Hadîs Konusunda Telif Edilen İlk Eser

Hicri III. Asırda oluşturulan hadîs külliyyatı içerisinde Buhârî (ö. 256) ve Müslim (ö. 261) tarafından telif edilen ve *el-Câmi'u's-Sahîh* olarak bilinen iki eser, Müslümanlar arasında telif edilen ve hiçbir esere nasip olmayan ilgiyle karşılaşmışlardır. Bu ilginin ulaştığı seviye daha sonraki süreç içerisinde farklı şekillerde tezahür etmiştir. Nitekim felaketli günlerde indirilen Buhârî hâtimleri bu tezahür şekillerinden sadece biri olmuştur.²²⁵ Tarihi süreç içerisinde merkezi bir konuma getirilen bu iki eser günümüze kadar üzerlerinde yapılan çalışmalar ve bu eserlerde geçen bilgilerin mutlak doğruluğu bu eserlerin gördükleri ilginin bir başka tezahürü olmuştur.²²⁶ Buhârî ile aynı dönemde yaşayan âlimlerin bu eser hakkında yorumda bulunmamaları eserin telif edildiği dönemde bilinmediğinin göstergesi olarak ifade edilmiştir.²²⁷ Bu iki eser zamanla en sahîh hadis kitabı olma özelliği kazanmıştır.

Telif edildikleri dönemden sonra zamanla İslâm dünyasında merkezi bir konuma getirilen ve Kur'an'dan sonra en sahîh olma özelliği kazanan bu iki eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid de bu iki eserin en sahîh iki eser olduğunu belirtmiştir. Müellifimiz, bu eserlerden birinciliği Buhârî'nin eserine verirken ikinciliği

²²⁵ Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1, s. 1.

²²⁶ Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 1.

²²⁷ Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1- 2-3, s. 100.

Müslim'e vermiştir.²²⁸ Müellif, bahsi geçen konu hakkında genel kabüle uymuştur.

İmam Mâlik tarafından oluşturulan *Muvatta* adlı eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, bu eserin en sahih eser olduğu yönünde görüşlerin belirtildiğini belirtmiş ancak *Muvatta* hakkında verilen en sahihlik hükmünün Buhârî ve Müslim'in eserlerini telif etmeden önce verilen bir hüküm olduğunu vurgulamıştır.²²⁹ Molla Hâlid, âlimlerin bir kısmının Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini tercih ettiklerini bazı âlimlerin ise İmam Mâlik tarafından telif edilen *Muvatta* adlı eseri tercih ettiklerini de belirtmiştir.²³⁰

2.1.6. Şazz Hadis Kavramı

Molla Hâlid, sahih hadisin tanımında zikredilen kayıtlardan şazz kavramı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Sözlükte topluluktan ayrılarak tek başına kalmak anlamına gelen şüzûz (شذوذ) veya şezz (شذ) mastarlarından ism-i fâ'il olan (الشاذ) eş-Şazz²³¹ kavramı, özellikle İbnu's-Salâh sonrasında yazılan hadis usûlü eserlerinin büyük bir kısmında: “*Güvenilir bir râvînin diğer güvenilir râvîlere veya kendisinden daha güvenilir olan bir râvîye aykırı olarak tek başına rivâyet ettiği hadis*” şeklinde

²²⁸ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 59; krş. Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 87-88.

²²⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 60; krş. İbnu's-Salâh, *Ulumu'l-Hadis*, s. 18.

²³⁰ Sahihlik açısından ilk telif edilen eser hakkında bkz. H. Musa Bağcı, “Hadis Metodolojisiinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. 45, S. 1, s. 55.

²³¹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, s. 2219.

tanımlanmıştır.²³² İbnu's-Salâh öncesinde ise şazz kavramı hakkında farklı tanımlar yapılmıştır.²³³ Nitekim Hâkim en-Nîsâbü'rî, şazz hadîsi, *sika râvînin tek başına rivâyet ettiği ve mütâbii bulunmayan hadîs* şeklinde tanımlamıştır.²³⁴ Zayıf hadîsin bu şekilde tanımlanan şazz kavramının içerisine girmediği dile getirilmiş olmakla beraber²³⁵ son dönem hadîs âlimlerinin çoğunun şazz hadîsi zayıf hadîs çeşitlerinden saydıkları ve dinî meselelerde kullanmadıkları belirtilmiştir.²³⁶

Mutekaddimûn ve muteahhirûn âlimleri arasında farklı şekillerde tanımlanan şazz kavramı hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, muteahhirûn dönemi âlimlerinin görüşünü tercih etmiştir. Nitekim kendisi şaz hadisin tanımını; *“iki rivâyetin arasını cem’ etme imkânı bulunmadığı zaman güvenilir râvînin kendisinden daha güvenilir râvîye muhalefet etmesidir”* şeklinde zikretmiştir. Müellif, tanımı bu şekilde zikretmekle aslında şazz hadîsin zayıf hadîs çeşitlerinden biri olduğunu ifade etmiştir.²³⁷

²³² Abdullah Aydın, “Şaz”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 385.

²³³ Abdulkâdir Mustafa Abdurrezzâk el-Muhammedî, *eş-Şâzz ve'l-Munker ve Ziyâdetu's-Sika Müvâzene Beynel Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn*, Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 83-107; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 300.

²³⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemmiyetu Ecnâsîh*, Thk. Ahmed ibn Fâris es-Selûm, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 1431/2010, s. 394.

²³⁵ Aydın, “Şaz”, *DİA*, c. 38, s. 385.

²³⁶ Aydın, “Şaz”, *DİA*, c. 38, s. 385.

²³⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîlüh*, s. 3; krş. Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, c. 1, s. 180.

2.1.7. İllet Kavramı

Sözlükte hastalık, za'fiyet, özür, sebep ve gerekçe gibi anlamlarda kullanılan illet kavramı bir hadîs ıstılahı olarak: *“Hadiste bulunan ve ancak mütehassıs hadîs âlimlerinin fark edebileceği, kapalı, gizli ve çoğunlukla hadîsin sahîhliğine zarar veren kusur, hadisle amel etmeye engel olan şey”* anlamında kullanılmıştır.²³⁸ Kur'ân'da illet kavramı ve türevleri zikredilmezken hadîslerde hastalık, sebep ve gerekçe gibi anlamlarda kullanılmıştır.²³⁹ Muhaddislerin araştırmaları neticesinde, gizli kusuru olduğu tespit edilen hadîsler için ise ma'lul veya muallel tabirleri kullanılmıştır.²⁴⁰ İllet, hadîslerin metninde ve senedinde bulunabilir. Gizli 'inkitâ', yanılarak senedin değiştirilmesi, bir sahâbeden geldiği bilinen bir rivâyetin bir başka sahâbeden rivâyet edilmesi, mevkuf bir rivâyetin merfu', mürsel bir rivâyetin müsned, münkâtı' bir rivâyetin mevsûl olarak rivayet edilmesi gibi hususlar bir hadîsin senedini zedeleyen durumlar olarak zikredilmiştir.²⁴¹ Hadîs metinlerinde olabilecek te'âruz, tarihî bir olaya muhalif olarak rivâyet edilen hadîs, hadîs metinlerinde idrâc, tahrif ve tashif gibi sebeplerden meydana gelecek değişiklikler ise metinleri zedeleyebilecek hususlar olarak belirtilmiştir.²⁴² Ayrıca hadîs metinlerinde

²³⁸ Aydınlı, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 134.

²³⁹ İbrahim Kafi Dönmez, “İllet”, **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 117; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye fî Ğarîbî'l-Hadîs ve'l-Eser**, s. 845.

²⁴⁰ Ayhan Tekineş, “İlelu'l-Hadîs”, **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 84.

²⁴¹ Tekineş, “İlelu'l-Hadîs”, **DİA**, c. 22, s. 85.

²⁴² Tekineş, “İlelu'l-Hadîs”, **DİA**, c. 22, s. 85.

olabilecek illetleri fıkıhçı ve kelimcilerin da inceleme konusu yaptıkları ifade edilmiştir.²⁴³

Zehebî (ö. 748/1348), sahîh hadîs kavramının tanımında geçen şaz ve illet kavramlarının hadisçiler tarafından eklendiğini belirterek illet kavramının bir ıstılah olarak ilim dallarına göre farklı tanımlarının yapıldığını ima etmiştir.²⁴⁴ Nitekim hadisçiler illet kavramını: “1. *Hadiste bulunan ve ancak mütehasıs hadîs âlimlerinin fark edebileceği, kapalı, gizli ve çoğunlukla hadisin sahihliğine zarar veren kusur*; 2. *Hadisin sahihliğine zarar veren, onu sahihlikten düşüren her türlü kusur*; 3. *Hadisle amel etmeye engel olan şey*. Tirmizî neshi bu mânâda illet saymışdır”²⁴⁵ şeklinde tanımlamışlardır. İlet kavramına yapılan son tanımda Tirmizî’nin kavrama nesh manasını vermesi, hadisçiler arasında bile ittifakın olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kavram tanımlamalarında herhangi bir âlimin tanım yaparken tanımın ne zaman yapıldığı veya hangi ilmi perspektiften yapıldığı araştırılmalıdır.²⁴⁶

Usûl kitaplarındaki illetin niteliği yani hadisin sıhhatine zarar veren (kâdıha) illetler ile zarar vermeyenler tartışılmıştır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), senet ve metinde bulunan illetler arasında ayırım yapmış ve bütün illetlerin sıhhati etkilemeyeceğini ifade etmiştir. İbn Hacer,

²⁴³ Tekineş, “İlel’l-Hadîs”, *DİA*, c. 22, s. 85.

²⁴⁴ Zehebî, *el-Mûkiz fî ‘İlmi Mustalahi’l-Hadîs*, Thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde, Mektebetu’l-Matbû’atu’l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2005, s. 24.

²⁴⁵ Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 134.

²⁴⁶ Hadîsçilerin birçok hususu illet olarak değerlendirdikleri halde usûlcülerin aynı hususları illet olarak değerlendirmedikleri hakkında bkz. ‘İrakî, *Fethu’l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti’l-Hadîs*, s. 14; Abdulmecîd et-Türkmânî, *Dirâsâtun fî Usûli’l-Hadîs*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1436/2015, s. 282-283.

illetleri beş ayrı kısma ayırarak taksimler arasında şöyle bir sıralama yapmaktadır:

1. İsnadda bulunup mutlak anlamda sıhhati etkilemeyen illet,
2. İsnadda bulunup senedin sıhhatine zarar verip metne zarar vermeyen illet,
3. Metinde bulunup, ne metnin ne de senedin sıhhatine zarar vermeyen illet,
4. Metinde bulunup isnadın da sıhhatine zarar veren illet,
5. İsnadda bulunmayıp metinde bulunan, musannifin hadiste zikretmediği bir lafızdan kaynaklanan illet.²⁴⁷

İbn Hacer'in yer verdiği tartışmanın bir benzerinin Molla Hâlid tarafından da ele alındığını müşahede etmekteyiz. Nitekim Molla Hâlid, illet kavramı ile beraber kullanılan kadîh kavramına vurgu yaparak hadîsin sıhhatine zarar verip vermediğine atıfta bulunmuştur. İlet kavramı hakkında bazı tartışmalara değinen müellif bazı usûlcülerin illet kavramını "İlet-i kâdiha" şeklinde ifade ettiklerine vurgu yapmıştır. "Kâdiha" kavramını kullanmayan usûlcülerin ise delaletü'l-hal'den bunu anladıklarını ifade ettikten sonra her bir grubun delillerinin olduğunu ifade etmiş ancak iki tarafın da delillerinin ne olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Molla Halîd, bazı âlimlerin ise illet kavramına kâdiha ile beraber hafi kaydını zikrettiklerini ama tercih edilmesi gereken görüşün bu kaydın olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Gerekçesini de:

²⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, **en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh**, Thk. Rabî' bin Hâdî U'meyr, el-Câmi'etu'l-İslâmiyye, Medine 1984, s. 747-748, İbn Hacer bu konuda illetin altı kısma ayrıldığını ifade ettikten sonra beş ayrı kısım hakkında bilgi vermektedir.

“Zahiri (görünen) illet, hafi (görünmeyen) illetten daha etkili olduğu halde zahiri (görünen) illetin etki etmediği düşüncesine sebebiyet verdiği içindir” şeklinde ifade etmiştir. Molla Hâlid, bazı âlimlerin²⁴⁸ ise illet kavramını hafi kavramı ile kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiş bu âlimlerin gerekçelerinin ise: *“Zâhiri olan illet, tanımın hemen ilk kısmında dışarda kaldı, buna bir daha değinmek abes olacağı görüşündedirler”* diyerek belirtmiştir.

Molla Hâlid şazz kavramını değerlendirdikten sonra tanımında zikredilen illet kavramı hakkında bazı tartışmalara değinmiştir. Müellifimiz illet kavramı ile neyi kastettiğini şu sözleri ile açıklamaktadır: *“Hadîsin sıhhatine etki eden husus.”*²⁴⁹

Hadis usûlü kitaplarında “Metin veya isnadında sıkıntı olan hadîs” şeklinde tanımlanan ve kitaplarda muallel

²⁴⁸ İslâm âlimlerinin eserlerini okurken ‘‘bazıları’’ ifadesi ile çokça karşılaşırız. Nitekim aynı ifade ile Molla Hâlid’in yazdığı eserde de karşılaşılmaktadır. ‘‘Bazıları’’ kaydı ile hangi dönem ve alanın âlimlerinin kastedildiğinin dile getirilmesi gereken önemli bir konudur. İfade edilen kavramın zamansal açıdan değerlendirilmesinde özellikle hangi dönem âlimlerinin değerlendirmesi olduğunun anlaşılması noktasında İslâmî alanda telif edilmiş eserlerde farklı nedenlerden dolayı olsa gerek bu ifade açıklanmamıştır. Çünkü kavramlar tanımlanırken âlimlerin aynı kavrama farklı tanımlar yaptıklarını usûl okumalarında müşahade etmekteyiz. Ayrıca ‘‘bazıları’’ kavramı ile ifade edilen âlimlerin fıkıhçı, usûlcü ve hadîşçi olmalarının kavram tanımlamasında ne kadar önemli olduğu bilinen bir husustur. Dolayısı ile bu âlimlerin hem zaman hem de ilmî kimliklerinin, yani tanımı hangi ilmi perspektiften yaptıkları hususunun bilinmesinin özellikle içinde bulunulan zaman dilimi içerisinde bir akademik zorunluluk olduğuna inanmaktayız.

²⁴⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 3; krş. krş. Cezâirî, *Tevcihu’n-Nazar*, c. 1, s. 180-181.

olarak isimlendirilen kavram hakkında özellikle illetin tespiti ve niteliği konusunda konuyu geniş bir perspektiften değerlendirebilme noktasında geniş bir bilgi verdikleri söylenemez.

Daha sonra sahîh hadîs hakkında farklı bir tanımın yapıldığını dile getiren müellif yine aynı şekilde tanımın kim veya kimler tarafından yapıldığını belirtmemiştir. Molla Hâlid tanımı: *“Adil ve zabıt râvînin kendisi gibi bir râvîden muttasıl bir senetle rivayet ettiği şaz ve illetli olmayan hadis”* şeklinde zikretmiştir. Molla Hâlid, zikredilen tanımda *“güvenilir râvînin yine kendisi gibi güvenilir râvîden rîvâyeti”* şeklinde bir kaydın gerekli olduğunu ifade eden âlimlerin olduğuna vurgu yapmış ve bu âlimlerin *güvenilirlik (sika)* kavramının, râvînin adalet ve zabtını içine alacak bir kavram olduğuna yönelik görüşlerini dile getirmiştir. Ancak bu görüşü savunanlara yönelik cevapların verildiğini belirten Molla Hâlid, belirtilen cevabı şu şekilde ifade etmiştir: Güvenilirlik kavramının, zabtı tam olmayıp da rivâyeti kabul olunan râvî için kullanıldığını ancak sahîh hadîsde dikkate alınan hususun zaptın tam olmasının gerekliliğidir. Nitekim *zapt* kavramının *tam* kaydıyla açıklandığını dile getirmiştir.²⁵⁰ Molla Hâlid’in farklı tanımların bulunduğunu zikretmesi ve tanımlar hakkında yapılan tartışmalara kısmen değinmesi konuyu geniş perspektiften incelemeye çalıştığını göstermektedir. Ayrıca fotoğrafın tamamını görme açısından olsa gerek Molla Hâlid bu tanımı bize vererek ilmi hassasiyetini göstermektedir.

²⁵⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. krş. Cezâîrî, **Tevcihu’n-Nazar**, c. 1, s. 180-181.

2.1.8. Sıhhatin Göreceli Olması ve Sıhhat İçin İleri Sürülen Şartlar

Molla Hâlid'in üzerinde durduğu konulardan biri de hadîslerin sıhhati konusundaki görecelilik meselesidir. Müellifimiz eserde ifade edilen tanımların hadîsçilerin zikrettiği tanımlar olduğuna atıf yapmış ve bazı hadîslerin sıhhatinde farklı görüşlerin olmasının gerekçesini, tanımda belirtilen şartların bulunup bulunmaması veya zikredilen şartların nitelikleri hakkında var olan görüş ayrılıkları olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹ Nitekim benzer bir değerlendirme Talât Koçyiğit tarafından da şöyle dile getirilmektedir: *"Hadîsçilere göre, zikrolunan bu beş şartı kendinde cem eden hadîsin sahih olduğuna hükmedilir. Eğer bazı hadîslerin sıhhati üzerinde hadîsçiler arasında bir görüş ayrılığı çıkmış ise, bu ayrılık, beş şartın o hadislerde var olup olmadığı hususunda ortaya çıkan görüş ayrılığı dolayısıyladır. Zira bazı hadîsçilerin ta'dîl ettikleri bir râvi, diğer bazıları tarafından cerh edilmiş ise, râvi üzerinde hâsıl olan bu görüş ayrılığı, onun tarafından rivayet edilen hadîsin sıhhati üzerinde de ortaya çıkar. Râviyi ta'dîl edenler hadîsin sahîh olduğuna hükmederken, cerh edenler, onun sıhhati üzerinde tereddüt gösterirler."*²⁵² Hadîslerin sıhhatinin göreceli olduğu meselesi birçok kişi tarafından dile getirilmiştir.²⁵³ Molla Hâlid'in de eserini telif ettiği dönemde hadîslerin sıhhatinin göreceli olduğunu dile getirmesi hadîs ilmine mesai harcadığının bir göstergesidir.

²⁵¹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîlüh**, s. 4; krş. Cezâîrî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 181.

²⁵² Koçyiğit, **Hadîs Istılahları**, s. 384; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 33

²⁵³ Tehânevî, **Kavâ'idü fî Ulûmi'l-Hadîs**, 58; Bilen, **Said Nursi ve Hadis**, s. 51; M. Said Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 2.

Molla Hâlid'in hadisçilerin sahîh hadîsin tanımında ittifak ettiklerini belirtmesi dikkat çekicidir.²⁵⁴ Hadisçiler arasında sahîh hadîsin tanımında ittifakın olduğunun belirtilmesinin kanaatimizce cumhurun görüşü şeklinde verilmesi daha isabetli olurdu. Nitekim Muhammed Avvâme tarafından te'lif edilen "*Eseru'l-Hadîs's-Şerîf fî İhtilâfî'l-Eimmeti'l-Fukahâ*" adlı eserde konu cumhurun ittifakı olarak zikredilmiştir.²⁵⁵ Çünkü Hattabî'ye (ö. 388/998) nispet edilen sahîh hadîs tanımında belirtilen öğeler arasında şazz ve illetli olmama gibi iki önemli madde bulunmamaktadır.²⁵⁶

Molla Hâlid, sahîh hadîs tanımında zikredilen hususların hadisçiler arasında genel kabul görmüş hususlar olduğunu belirttikten sonra bazı âlimlerin zikredilen şartları yeterli görmediklerine vurgu yapmıştır. Nitekim İbrâhim b. İsmâ'il b. 'Uleyye'nin²⁵⁷ (ö. 193/893) rivâyetin şehadet gibi olduğunu iddia ederek hadîsin iki adil ve zabıt râvîden rivâyet edilmiş olması gerektiğini dile getirmiştir. Ebû 'Alî el-Cübbâî'nin²⁵⁸ (ö. 303/916) ise şu şartları aradığı ifade edilmiştir:

a- Sahabenin rivayet edilen haberle amel etmesi gerekir.

b- Rivayet edilen haberin başka bir haberle desteklenmesi gerekir.

²⁵⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 2-4.

²⁵⁵ Muhammed Avvâme, "*Eseru'l-Hadîs's-Şerîf fî İhtilâfî'l-Eimmeti'l-Fukahâ*", Daru'l-Yusr, Beyrut, 1428/2008, s. 29.

²⁵⁶ 'Irâkî, *Fethu'l-Muğis*, s. 14.

²⁵⁷ İbn 'Uleyye'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Selahattin Polat, "İbn Uleyye", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1999, c. 20, s. 628-629.

²⁵⁸ Cübbâî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâî", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1993, c. 8, s. 99-102.

c- Kitabın (Kur'an) zahiri ile desteklenmesi gerekir.

d- Haberin Sahabe arasında yayılmış olması gerekir.²⁵⁹

Sahîh hadîsin kabul edilmesinde Cübbâî tarafından aranan şartları zikrettikten sonra, Gazâlî (ö. 505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimlerin tek râvînin rivâyet ettiği haberin kabul edileceğine dair görüşlerini vererek Gazâlî ve Râzî'nin haklı olduğunu ima etmeye çalışmıştır.²⁶⁰

Molla Hâlid bazı âlimlerden hadîsi rivâyet eden râvîlerin birden çok olması gerektiğine dair bazı görüşlerin olduğunu ifade etmiş ve bu görüşü dile getirenlerin Hâkim en-Nîsâbûrî'den (ö. 405/1014) alıntı yaptıklarına vurgu yapmıştır. Molla Hâlid, Hâkim'in *el-Medhal ilâ Ma'rifeti'l-İklîl* adlı eserinde hadîsleri sahihlik yönündün on ayrı kısma ayırdığını vurgulamış ve Hâkim tarafından zikredilen on maddeyi sıralamıştır.²⁶¹ Bizde konu hakkında yapılan tartışmaları değerlendirmek için zikredilen on maddeyi sıralayıp konu hakkında yapılan değerlendirmelere değineceğiz. Hâkim tarafından zikredilen on madde şu şekilde sıralanmıştır:

1-Buhârî ve Müslim'in rivayet ettikleri hadisler ki bunlar sahîhlerin birinci derecesini oluşturur. Bu tür hadislerin hem sahâbî hem de tabî'inden iki sika râvîsi vardır.

2-Âdil bir râvînin yine âdil bir râvîden nakletmek sureti ile sika huffâzın rivâyet ettiği hadîslerdir.

²⁵⁹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 4-5.

²⁶⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 4-5.

²⁶¹ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 5-18; krş. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 62.

3-Sahabe ve sikalardan oluşan tabîinden bir cemaatin rivâyet ettiği hadîslerdir. Şu kadar var ki, bunların sadece bir râvîsi bulunmaktadır.

4-Sika bir râvînin sika bir râvîden teferrüdü şeklinde âdil ve sika râvîlerin rivâyet ettiği ferd ve ğarîb hadislerdir.

5-İmamlardan bir grubun babalarından onların da dedelerinden olmak üzere naklettikleri ancak onların da babaları ve dedelerinden tevatür seviyesine ulaşmamış hadisler, şeklinde sıralanmıştır.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin ifade ettiğine göre zikredilen ilk beş madde üzerinde ittifak edilmiştir. Ayrıca hadîsçilerin yazmış olduğu eserlerde çokça yer alan bu tür hadîslerin delil olarak kullanılmaya elverişli oldukları vurgulanmıştır.²⁶²

İkinci grup ise sıhhatleri konusunda ihtilaf olunanlardır ki; kendileri ile delil getirilen diğer hadis imamlarının kitaplarında tahrîç edilen ancak *Sahîhaynda* tahrîç edilmeyen hadislerdir. Hâkim bunları da şöyle sıralamıştır:

1-Mürsel haberler

2-Bazı imamlar tarafından özellikle Kûfeli ulemanın sahih kabul ettiği, rîvâyetlerinde sema'a dair lafız kullanılmamış müdellis râvîlerin rivâyetleridir.

3-Müslümanların imamlarından sika bir râvînin sika bir râvîden müsned olarak rivâyet ettiği ancak daha sonra bir cemaatin onlardan mürselen rivâyet ettikleri haberlerdir.

²⁶² Hâkim en-Neysâbûrî, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti'l-İklîl**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Daru İbn Hazm, Beyrut 1423/2003, s. 108; M. Hayri Kırbâşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 121-122.

4-Semaı sahîh, kitabı sahîh, adâleti bilinen bir muhaddisin rivâyetleridir. Ancak çoğu kez neyi hıfz ettiği ve neyi rivâyet ettiği bilinmemektedir.

5-Bid'at sahibi ve hevâ ehlinin rivâyetleridir. Genellikle sadûk olduklarında bu râvîlerin rivâyetleri makbuldür.

Molla Hâlid, Hâkim'in zikrettiği şartlardan birincisini *el-Medhel ilâ Kitâbi'l-İklil* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'e ait bir şart gibi belirttiğini ancak *'Ulûmu'l-Hadîs* adlı eserinde sahîh hadis için mutlak bir şart olarak zikrettiğine vurgu yaparak Hâkim'in bu iddiasında tutarlı olmadığını ima etmiştir. Nitekim bu konuda Hâzımî'nin (ö. 584/1188) Hâkim'i tenkit ettiği dile getirilmiştir.²⁶³ Ayrıca Ebû 'Ali el-Ğassânî (ö. 498/1105) ve el-Kâdî 'İyâd'ın (ö. 544/1146) Hâkim'in görüşünü tevil edici açıklamalarının olduğuna değinen Molla Hâlid bu görüşün Ebû Abdulah ibnu'l-Mevvâk (ö. 642/1245) tarafından Ebû 'Ali el-Ğassânî ve el-Kâdî 'İyâd'a nispet edilmesinin yanlış olduğunu ifade eden alıntısını zikretmiştir. Ardından Ebû Bekr ibn Ârabî'nin (ö. 543/1148) bir hadîsin iki râvî tarafından rivâyet edilme durumunun Buhârî ve Müslim'in hadîs seçerken aradıkları ölçüt olarak sunulan görüşe İbn Ruşeyd'in (ö. 721/1321) itiraz ettiği ve böyle bir görüşün kabul edilemeyeceğini belirterek zikredilen şartların Buhârî ve Müslim tarafından aranan şartlar olmadığını savunmuştur.²⁶⁴

Molla Hâlid, bazı âlimler tarafından sahîh hadîs hakkında belirtilen şartları zikretmeye devam etmiş ve aranan şartları şu şekilde sıralamıştır:

²⁶³ Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 195

²⁶⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 14-15-16; krş. Suyutî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 63.

1. Râvi hadîs talep eden yani hadîs peşinde koşan, hadîs meclislerinde çokça hadîs dinleyen ve yazan, hadîs müzakeresi ile tanınan biri olmalı.

2. Hadîsin sahîh olabilmesi için râvîlerin görüşmüş olması gerekir.

3. Râvî rivâyet ettiği hadisi iyi bir şekilde anlamalı.

4. Râvîler arasında uzun bir sohbetin bulunması gerekir.²⁶⁵

Zikredilen bu şartlarla beraber, hadîsin kıyasla çelişmesi durumunda hadîsin kabul edilebilmesi için râvisinin fakih olması, rivâyet ile şehadet aynı şey oldukları için hadisi rivâyet eden râvîlerin en az iki kişi olması, hadîsi mâna ile rivâyet eden râvînin hadîsin anlamını iyi bilmesi ve hadisi rivâyet ettikten sonra ona aykırı amel etmemiş olması gibi şartlarda zikredilmiştir.²⁶⁶ Müellifimiz bu maddeleri zikrederek âlimlerin ittifak ettiği bir sahîh hadîs tanımının olmadığına atıf yapmıştır. Ancak Molla Hâlid'in bu ifadeleri ile daha önce sahîh hadîs tanımında hadisçiler arasında ittifakın olduğu yönündeki ifadeleri ile çelişmediğini zikretmemiz gerekir. Çünkü Molla Hâlid'in daha sonra zikrettiği âlimlerin bir kısmı usûlcü ve fakîh kimlikleri ile tanınan kişilerdir. Dolayısıyla bu konuda Molla Hâlid'in çelişkiye düştüğü söylemi isabetli olmayacaktır. Ayrıca sahîh hadîs kavramında aranan ek şartlarda âlimler arasında ortak bir görüşün olmadığının belirtilmesi de gerekmektedir.

²⁶⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 18; krş. Suyutî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 60-62; Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, c. 1, s. 187-190.

²⁶⁶ Sahih hadîsin geri kalan şartları için bkz. Suyutî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 60-62.

Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'e atfedilen iki râvîden hadîs rivâyet etme iddiasına yönelik Tâhir el-Cezâirî'den alıntı yapmıştır.²⁶⁷ Konu hakkında Buhârî ile Müslim'in iki râvî şartının olmadığını vurgulayan el-Cezâirî böyle bir şartın olması durumunda eserlerinde bu şartları zikretmeleri gerektiğinin altını çizmiştir. Ancak bu görüşün isabetli olmadığını, konunun bu şekilde savunulmasının doğru olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü Buhârî ve Müslim'in eserlerini telif ederken hangi şartlarla hadîs rivâyet ettiklerine dair kendilerinden bir görüş nakledilmemiştir ki zikredilen şartı eserlerinde belirtsinler.²⁶⁸ Dolayısıyla Molla Hâlid'in alıntı yaparak savunduğu bu görüşün isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Ancak el-Cezâirî tarafından yapılan yorumun ikinci kısmının daha isabetli olduğunu müşahade etmekteyiz. el-Cezâirî yaptığı yorumun devamında, Buhârî ve Müslim'in eserlerinde rivâyet edilen hadîslerin ileri sürülen şartın aksi bir durum gösterdiğini vurgulamıştır. Çünkü Buhârî ve Müslim'in eserlerinde tek râvîden yapılan rivâyetler azımsanmayacak derecededir.²⁶⁹ Neticede Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'in hadîs rivâyetinde iki râvî şartını aradıklarına yönelik ileri sürülen görüşün Buhârî ve Müslim tarafından yazılan eserlerin gözden geçirilmesi neticesinde doğru olmadığını savunmuştur.

²⁶⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 15; krş. el-Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, s. 184.

²⁶⁸ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 192; el-Makdisî, *Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte*, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984, s. 17.

²⁶⁹ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 63.

Daha önce belirtildiği gibi hadîslerin sıhhati, zayıflığı ve uydurma olma konusu ictihadîdir.²⁷⁰ Molla Hâlid de konunun ictihadî olduğunu vurgulamıştır. Nitekim müellifimiz Hâkim tarafından yapılan taksimatta ikinci kısmı oluşturan ve Hâkim'in sahîh olarak değerlendirdiği başlıkların bir kısmının modern dönem âlimlerinden olan Subhî Salih tarafından zayıf olarak değerlendirildiğini belirterek bu konuya atıf yapmıştır. Hâkim'in ikinci kısmın ilk başlığında zikrettiği ve sahîh tabirini kullandığı mürsel hadîsler hakkında Subhi Salih mürsel kavramının tanımını zikrettikten sonra şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Mürsel (hadîs)in zayıf sayılmasının sebebi, senedinin muttasıl olmayışıdır. Mürsel adını alışının sebebi de râvîsinin onu, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bağlamasıdır. Mürsel dinde hüccet değildir. Bu görüş üzerinde hadîs hâfız münekkâdleri ittifak etmişler ve eserlerinde böyle söylemişlerdir. Müslim, Sahîh'inin mukaddimesinde şöyle demektedir: "Bizim ve hadîsçilerin kesin kanaati şudur ki, mürsel hüccet olmaz."*²⁷¹ Molla Hâlid tarafından Subhi Salih'ten alıntı yapılarak zikredilen mürsel hadîsin zayıf olduğu ve dolayısıyla delil olarak kabul edilmediği görüşü müellifimiz tarafından tenkit edilmiştir.²⁷² Selahattin Polat tarafından yapılan çalışmada ifade edildiği üzere mürsel hadîs hakkında birçok tartışma yapılmıştır.²⁷³ Yapılan tartışmaların nedenlerinden biri de mürsel kavramının birden çok tanımının yapılmış olmasındandır.

²⁷⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 65.

²⁷¹ Subhi Salih, **Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları**, M. Yaşar Kandemir (Çev.), İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2010, s. 133.

²⁷² Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 18.

²⁷³ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 18; Selahattin Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2010, s. 105-106.

Mürsel kavramı hakkında fıkıhçı ve hadîşçilerin farklı tanımlar yaptıkları ifade edilmiştir.²⁷⁴ Hadîşçilerin de kavramın tanımında ittifak etmedikleri belirtilmiştir. Dolayısıyla Molla Hâlid, Subhi Salih tarafından mutlak görüş gibi zikredilen ve mürsel hadîsin zayıf sayıldığı ve delil olmadığı söylemini kabul etmemiştir. Ancak Molla Hâlid'in konu hakkında Hâkim'in mürsel hadîsin sahîh olduğu yönündeki görüşüne katılması dikkat çekicidir. Müellifin bu üslubundan Şafi'î mezhebine mensup olmakla beraber bazı konularda Şafi'î mezhebinden ayrılarak tercihlerde bulunduğu anlamaktayız. Nitekim Şafi'î mezhebinde mürsel hadîsin kabul edilebilmesi için bazı şartlar zikredilmiştir.²⁷⁵ Müellifimiz ise mürsel hadîsin sahîh sayılacağını ifade ederek mürsel hadîsi şartsız kabul eden âlimlerin görüşünü benimsediğini ima etmiştir.²⁷⁶

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan biri de mu'an'an hadisin muttasıl kabul edilip edilmediği konusudur. Sözlükte 'an harfiyle rivâyet etmek anlamında kullanılan²⁷⁷ mu'an'an kavramı, bir hadîs ıstılahı olarak, senedinde tahdis, semâ ve itibar lafızları kullanılmaksızın عن (an) sığası kullanılarak rivâyet edilen hadistir şeklinde tanımlanmıştır.²⁷⁸ Molla Hâlid mu'an'an hadîs kavramı

²⁷⁴ Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 63.

²⁷⁵ Şafi'î tarafından zikredilen şartlar hakkında bkz. Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 148-156.

²⁷⁶ Mürsel hadîsi şartsız kabul edenler ve delilleri hakkında bkz. Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, 117-128.

²⁷⁷ Abdullah Aydın, "Mu'an'an", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 326.

²⁷⁸ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 19; krş. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 240; Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 74.

hakkında Müslim tarafından zikredilen görüşlere değinmiştir. Nitekim Müslim, mu'an'an hadisin ittisallığı konusunda, hoca ve öğrencinin aynı yüzyılda yaşamış ve birbirleriyle görüşebilme imkânının bulunmasının yeterli olduğunu belirtmiştir. Cumhur ise müdellis olmayan râvînin hocası ile bir defa görüşmüş olmasını şart koşmuştur.²⁷⁹

2.1.9. Sıhhatin Tespitinde Takip Edilen Yöntemler

Molla Hâlid, sıhhatin tespitinde takip edilen metotlara da değinmiştir. Konuyla ilgili Tahir el-Cezâirî'nin *Tevcîhu'n-Nazar* adlı eserinde zikredilen görüşleri nakletmiş ancak konu hakkında değerlendirmede bulunmamıştır.²⁸⁰ Sadece ikinci grup hakkında nakledilenleri aktardıktan sonra usûl konusu olan tahsis meselesinin haber-i vâhid ile olan ilişkisinden dolayı tahsis bahsinde ele alınan bazı hususlar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de müellifin ele aldığı üç grup hakkında yapılan değerlendirmeleri aktarmaya çalışacağız.

1. Birinci Grup: Bu grubun hadîslerin sıhhatini sadece senetler üzerinden değerlendirdikleri vurgulandıktan sonra hadîsin senedi muttasıl olup râvîleri güvenilir olunca hadisin sahîh olduğunu ifade ettikleri belirtilmiştir. Bazılarının bu konuda aşırıya kaçarak senedi sahîh olan bir hadîsin başka bir hadîse muhalif olması durumunda hadîslerden birine *sahîh* diğerine ondan daha sahîh

²⁷⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 19; Muhtemelen Buhârî'ye isnad edilen bu görüşün cumhura nispet edildiği hakkında bkz. Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 197-198.

²⁸⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 20.

anlamında *esahh* kavramını kullanarak hadîsler arası cem' yapamadıkları zikredilmiştir. Ayrıca bu görüşte olan fırkalardan biri tarafından aşırı derecede zayıf olan hadîslerin kabul edildiği zikredilen bir başka husustur. Birçok muhaddisin²⁸¹ belirttiği gibi herhangi bir hadîsin senedinin sahîh olması metnin de sahîh olacağı anlamına gelmeyeceği ifade edilmiş ve bu konunun alanın uzmanları tarafından anlaşılabileceği dile getirilmiştir.²⁸²

Molla Hâlid'in bu maddede belirtilen hususlara itiraz etmemesi belirtilen hususlara katıldığını göstermektedir. Molla Hâlid'in senedi sahîh olan her hadîsin metninin sahîh olamayacağı konusuna katılması konumuz açısından önem arz etmektedir. Çünkü medrese eğitim müfredatında hadîs usûlü eserleri okutulmadığı için bu eğitimden geçenler hadîsin sıhhatini sadece senet üzerinden değerlendirmişlerdir. Nitekim konu hakkında görüşlerine müracaat ettiğimiz Molla Abdurrahman Ekmen²⁸³ bu hususu özellikle vurgulamış ve konunun hadîs fıkhına olumsuz tesirlerinin olduğunu altını çizmiştir. Molla Hâlid'in zikredilen hususta günümüz medrese geleneği tarafından genel kabul gören görüşten ayrılması araştırmacı kimliğini göstermektedir.

2. İkinci Grup: Müellifimizin el-Cezâirî üzerinden tartıştığı ikinci grup, herhangi bir hadîsin sıhhati konusunda hadisin metni üzerinden hüküm verenler olarak

²⁸¹ İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 13-14; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c. 1, s. 69.

²⁸² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahliluhû*, s. 20-21; krş. el-Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, c. 1, s. 190-192.

²⁸³ Molla Abdurrahman Ekmen 1957 Batman doğumlu olup yıllarca Batman, Gercüş, Bismil ve Diyarbakır'da medrese usûlü dersler vermiş bir İslam âlimidir.

değerlendirilmektedir. Hadîsin metni mana itibari ile doğruluk taşıyorsa senedine bakmadan hadîsi Hz. Peygamber'e isnat ettikleri ifade edilmiştir. Bu grubun Mu'tezile ve Kelamcılar'dan teşekkül ettiği belirtilmiş ve konu hakkında bazı örnekler zikredilmiştir.

Molla Hâlid'in, ikinci grup hakkında belirtilen hususları zikredip herhangi bir değerlendirmede bulunmaması belirtilen konularda el-Cezâirî ile aynı görüşte olduğunu ifade etmektedir. Molla Hâlid, ikinci grubun hadîs sıhhati konusunda sadece metin üzerinden hüküm vererek senedi görmezden geldiklerini vurguladıktan sonra bu görüşün Mutezile ve Kelamcılar tarafından savunulduğunu belirtmiştir. Mutezile hakkında tarihi süreç içerisinde olumlu ve olumsuz birçok husus tartışılmıştır.

Mutezile hakkında olumsuz manada tartışılan konulardan biride Mutezile'nin hadîslere yaklaşım usûlü olmuştur. Nitekim benzer bir yaklaşımın Molla Hâlid tarafından benimsenmesi Mutezile hakkında var olan olumsuz yaklaşımın devamı niteliğindedir. Ancak Mutezile'nin hadîslere yönelik tenkitlerini bütün hadîs külliyyatına yapılmış gibi göstermenin tarihî gerçekleri göz ardı etmek anlamına geleceği ifade edilmiştir.²⁸⁴ Mutezile mezhebine mensup olduğu iddia edilen âlimler tarafında telif edilmiş usûl eserlerinde cerh ve ta'dil konularının değerlendirilmesinin yapılmış olması konunun zikredildiği gibi olmadığını göstermektedir.²⁸⁵ Kanaatimizce Molla Hâlid'in Mutezile hakkında zikredilen görüşleri belirtilen şekilde benimsemesi eserin telif edildiği dönemde

²⁸⁴ Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, s. 265.

²⁸⁵ Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, s. 132.

Türkiye’de akademik çalışmaların az sayıda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Hüseyin Hansu tarafından telif edilen *Mutezile ve Hadîs* adlı eserde Mutezilenin ana kaynaklarından istifade edilerek Mutezile hakkında ortaya atılan birçok iddianın doğru olmadığı vurgulanmıştır. Molla Hâlid’in ilmî yönden tarafsız bakış açısına sahip olması, *Mutezile ve Hadîs* adlı eserinde değerlendirmeye alınacağını göstermektedir. Çünkü Molla Hâlid, 1974-1975 yıllarında eserini oluştururken Fuat Sezgin tarafından yazılmış olan *Buhârî’nin kaynakları* adlı eserden istifade etmiş ve eserinin birçok yerinde bu kitaba atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla Molla Hâlid’in Mutezile hakkında hadîslerin sadece metinlerine bakıp hüküm verdikleri şeklindeki iddiasının doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Sonuç olarak ikinci grupta zikredilen görüşün Mutezile mezhebine isnat edilmesi, konunun ilmî perspektif ile değerlendirilmediğini gösterdiği gibi böyle önemli bir konunun eleştiri süzgecinden geçirilmediğini ve dilden dile dolaşarak günümüze geldiğini göstermektedir. Ayrıca Mutezile’ye isnad edilen bu görüş, bir bütün olarak bu mezhebin görüşünü yansıtmamaktadır.

Molla Hâlid ikinci grup hakkında bilgi verirken Şîrâzî (ö. 476/1083), Gazâlî (ö. 505/1111) ve Karâfî (ö. 684/1285) gibi usûlcülerden alıntı yaparak sahîh hadîs hakkında var olan usûlî yaklaşım hakkında bilgi vererek hadisçilerle usûlcülerin sahîh hadîs anlayışlarının farklı olduğuna vurgu yapmıştır. Nitekim Şîrâzî tarafından güvenilir olan bir râvî tarafından nakledilen haberin reddedilme nedenleri şu şekilde zikredilmiştir:

- a- Aklın gerekliliklerine muhalif olması
- b- Kur’ân’a veya mütevatir sünnete muhalif olması

c- İcma'ya muhalif olması
d- Birçok kişinin bilmesi gereken bir konunun bir kişi tarafından rivâyet edilmiş olması

e- Zann-ı ğalib ile gerçekleşmesi mümkün olan bir olayın mütevâtir seviyesine ulaşmış bir topluluk tarafından rivâyet edilmesi gerekirken, bir kişi tarafından rivâyet edilmesi durumunda haber reddedilir.²⁸⁶

Molla Hâlid, Şîrâzî'nin konu hakkında var olan yaklaşımını zikrettikten sonra Gazâlî tarafından belirtilen şartları zikretmiştir. Gazâlî tarafından *yalan olduğu bilinen haber* başlığı altında zikredilen dört madde şu şekilde sıralanmıştır:

a- (Haberin) aksi (olan bir durum), akli zorunluluk veya akli zorunluluğa benzer hususlar ile ya da duyu (organları) veya müşahede ile yahut mütevatir (olan) bir haber ile bilinen nakil yalanlanır. Kısaca zikredilen altı bilgi kaynağı²⁸⁷ ile bilinen şeye muhalefet eden bilgi yalanlanır.

b- Kur'ân, sünnet ve icma' gibi kesin bir delile muhalif olan haber

c- Yalan üzere birleşmesi adeten mümkün olmayan bir topluluğun "o esnada bizde onunla beraberdik, ancak onun (zikredilen şahsın), gerçekleştiğine dair anlattığı olay vuku bulmadı" diyerek açıkça yalan olduğunu ifade ettikleri haber

d- Bir topluluğun huzurunda gerçekleşen bir olayın nakledilmesi konusunda itici sebepler bulunmakla beraber

²⁸⁶ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 27; krş. eş-Şîrâzî, **el-Lum'a**, s. 172.

²⁸⁷ Altı bilgi kaynağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gazâlî, **el-İktisâd fî'l-İtikâd**, Thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şîrfâvî, Dâru'l-Minhac, Beyrut 1433/2012, s. 84-88.

topluluğun o olayı zikretmekten kaçınmaları adeten imkânsız olduğu halde büyük bir çoğunluğun nakletmediği haber.²⁸⁸

Molla Hâlid, bu şekilde sıhhatin tespitinde farklı yöntemler takip eden ilk iki grup hakkında bilgi verdikten sonra üçüncü grup hakkında zikredilen hususlara değinmiştir.

3. Üçüncü Grup; Müellif tarafından bilgi verilen üçüncü grup hadîsin sıhhati konusunda senet ve metin dengesini koruyan mezhep olarak tanıtılmıştır. Bu görüşte olan âlim sayısının çok az olduğu belirtilmiş ancak kimlerin bu gruba girdiğine dair hiçbir bilgi verilmemiştir.

Kanaatimizce yapılan bu üçlü taksim el-Cezâirî tarafından yapılmış icthadî bir taksim olmuştur. Bu gruplar hakkında verilen bilgilerin Molla Hâlid tarafından paylaşılması ise eserinin yazıldığı dönemde zikredilen taksimatta nitelenen gruplar hakkında yeterince bilginin bulunmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Molla Hâlid'in eserini yazarken modern dönem âlimlerinin eserlerinden istifade etmesi alanla ilgili yazılan eserleri takip ettiğini göstermektedir.

2.1.10. Esahhu'l-Esânîd Kavramı

Hadîsi rivâyet eden râvîlerin tarihi sıra ile zikredildikleri kısım olarak tanımlanan sened²⁸⁹ İslam tarihinde hadîs uydurma faaliyetlerinden sonra Müslüman

²⁸⁸ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 27; krş. Gazâlî, **el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl**, Thk. Muhammed Süleymân el-Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1433/2012, c. 1, s. 268

²⁸⁹ Aydınlı, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 275.

âlimler tarafından geliştirilmiş²⁹⁰ kendine has bir sistem olma özelliği göstermiştir.²⁹¹ Mesailerini özellikle râvîlere ayıran İslam âlimleri zamanla râvîlerden oluşan senetlerin en sahîhi hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak yapılan değerlendirmeler etrafında âlimler arasında ortak bir görüş oluşmamış aksine her muhaddis kendince belirlediği kriterlerle senetlerin en sahihini tespit etmeye çalışmıştır. Muhaddisler tarafından tespit edilmeye çalışılan en sahîh senet hakkında farklı rivâyetler zikredilmiştir.²⁹² Eseri incelenen Molla Hâlid de sahîh hadîs kavramı ile ilişkili olduğu için bu konu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellif konu hakkında muhaddisler tarafından yapılan bazı nakilleri zikrettikten sonra konunun göreceli olduğunu vurgulamış ve muhaddisler tarafından yapılan yorumların ictihadi olduğunun altını çizmiştir. Molla Hâlid, senedin en sahîh olma özelliği hakkında son sözü söylemenin mümkün olamayacağını ifade ederek konunun ihtilafli olduğuna işaret etmiştir.²⁹³

2.1.11. Şeyhaynin *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Hadîs Tahricinde Aradıkları Şartlar

Hadîs eserlerini tedvin eden muhaddislerden her biri belirlediği kıstaslara göre hadîs tahricinde bulunmuş ve

²⁹⁰ Ahmet Yücel, “Silsiletü’z-Zeheb”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 208.

²⁹¹ Senedin İslam geleneğine aid olup olmadığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, *Hadîs Araştırmaları*, s. 16-51.

²⁹² İbn Hacer, *Nüzhetu’n-Nazar*, s. 117-118; İbnu’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 15-16.

²⁹³ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 96-97; İbn Hacer, *Nüzhetu’n-Nazar*, s. 119.

yaptığı râvî araştırmaları neticesinde oluşan zann-ı galibe göre hükümler vermişlerdir.²⁹⁴ Râvîlerin değerlendirilmesi hadîs ilminin en önemli konularından biridir. Molla Hâlid de bu konuda Buhârî ve Müslim'in aradığı şartlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellifimizin yaptığı değerlendirmeler râvîler üzerinden yapılmış, metîn kritiği hakkında yorumda bulunulmamıştır.

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konuların başında râvîler arasında yaptığı sıralama gelmektedir. Konuyu Hâzımî (ö. 584/1188) üzerinden değerlendiren Molla Hâlid, râvîleri Zührî (ö. 124/742) ile olan bağlarına göre değerlendirmektedir. Molla Hâlid değerlendirme hakkında zikredilen tabaka sıralamasını aynen aktarıp hiçbir yorumda bulunmamıştır. Zikredilen sıralama ise şu şekildedir:

1. Birinci Tabaka: Birinci tabakada bulunan râvîler bir râvîde bulunması gereken adalet ve zabt sıfatlarına sahip olmakla beraber Zührî ile uzun bir süre beraber bulunan râvîler şeklinde belirtilmiştir. Bu tabakada bulunanlar sıhhat açısından önde gelenler olarak belirtilmiş ve Buhârî'nin aradığı en önemli şartın bu olduğu ifade edilmiştir.

2. İkinci Tabaka: Zührî ile beraberlikleri birinci tabakaya nazaran daha az süren ve ikinci tabakada değerlendirilen râvîlerin sikâlık konusunda birinci tabakada bulunanlarla aynı oldukları zikredilmiştir. Bununla beraber bu tabakada bulunanların sağlamlık konusunda birinci tabakadan sonra geldikleri belirtilmiştir. Müslim'in bir hadîsin sahîh olması için aradığı şartın bu olduğu ifade edilmiştir.

²⁹⁴ Bilen, Said Nursî ve Hadîs, s.51.

3. Üçüncü Tabaka: Bu tabakada bulunan râvîler, Zührî ile beraber olma konusunda birinci tabakada olanlarla beraber oldukları halde cerh edilmekten kurtulamayan râvîler olarak değerlendirilmiştir. Ebû Davûd ve Nesâî'nin hadîs kabulünde bu hususu yeterli gördükleri ifade edilmiştir.

4. Dördüncü Tabaka: Dördüncü tabakada bulunanlar üçüncü tabakada bulunanlar gibi cerh edilip Zührî ile beraberlikleri az süren râvîler olarak belirtilmiştir. Tirmizî'nin sahîh hadîs kabulünde bu şartı yeterli gördüğü zikredilmiştir.

5. Beşinci Tabaka: Bu tabakada bulunan râvîler daha çok meçhul ve zayıf olan râvîler olarak belirtilmiştir. Buhârî ve Müslim bu tabakaya nispet edilen râvîlerden hadîs tahririnde bulunmazken Ebû Davûd gibi muhaddislerin itibar olmak kaydı ile bu tür râvîlerden hadis rivâyet ettikleri belirtilmiştir.²⁹⁵

2.1.12. Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi?

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan biri de Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserlerinde bütün sahih hadisleri rivayet edip etmedikleri konusudur. Molla Hâlid, Buhârî ile Müslim'in bütün sahîh hadîsleri tahrîc ettiklerini iddia eden bazı insanların bulunduğunu, ancak durumun iddia edilen gibi olmadığını belirtmiş bu görüşün kabul edilen görüş olmadığını da zikretmiştir.²⁹⁶ Buhârî'nin

²⁹⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 60-62; bkz. Hâzımî, *Selâsu Resâile fî 'Ulumi'l-Hadîs* içerisinde, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 151-154.

²⁹⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 69.

konu hakkında bazı sözlerini nakleden Molla Hâlid'in yer verdiği sözlerden bazıları şunlardır: “*Ben, kitapta sadece sahîh hadîsleri tahrîc ettim. Almadığım/terk ettiğim sahîh hadîslerin sayısı ise daha çoktur.*” (لم أخرج في الكتاب إلا صحيحا و ما تركت من) (الصاح أكثر *Ben, el-Câm-i' adlı kitabıma sadece sahîh olan (hadîsleri) aldım. Kitap uzamasın diye sahîhlerin bir kısmını terk ettim.*” (ما أدخلت في كتابي الجامع إلا ما صح. و تركت جملة من الصاح خشية أن) (يطول الكتاب).²⁹⁷ Molla Hâlid, bazılarının bu şekilde değerlendirmede bulunmalarının gerekçelerinden birinin Buhârî'nin eserine *el-Câm-i'* ismini vermiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ancak böyle bir iddianın geçersiz olduğunu zikrettikten sonra eserin tam ismine bakılması gerektiğine vurgu yaparak eserin isminde geçen *muhtasar* kaydına atıfta bulunmuş ve Buhârî ile Müslim'in bütün sahîh hadîsleri tahrîc ettiği görüşünü reddetmiştir.

Molla Hâlid, *Sahihayn'de* geçen hadîsler hakkında hadisçilerin farklı sayılar zikrettiğine vurgu yapmıştır. Molla Hâlid'in belirttiğine göre İbnu's-Salâh, Buhârî'de mükerrerlerle beraber 7.275, tekrarlar çıkartıldığında ise 4.000 hadîs olduğunu belirtmiştir.²⁹⁹ Ancak Molla Hâlid, 'İrakî'nin bu sayıların Firebrî nüshası için geçerli olduğunu belirterek İbnu's-Salâh'a itirazların yapıldığını belirtmiştir. Nitekim 'İrakî, Hammâd b. Şâkir en-Nesevî (ö. 290/902)'nin rivâyet ettiği nüsha Firebrî nüshasına ile karşılaştırıldığında 200 hadîsin eksik olduğunu, İbrahim b. Ma'kil en-Neseî (ö.

²⁹⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 69; krş. Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, Thk. Salih es-Semr, Müessesu'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, c. 12, s. 471.

²⁹⁸ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 69; krş. Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, c. 12, s. 402; 'İrakî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 28; İbnu's-Salâh, *Ulumû'l-Hadîs*, s. 19.

²⁹⁹ İbnu's-Salâh, *Ulumû'l-Hadîs*, s. 20.

295/907)'nin rivâyet ettiği nüshaya göre ise 100 hadîsin eksik olduğuna vurgu yapmıştır.³⁰⁰ İbn Hacer'in de 'Irakî'nin görüşüne itiraz ettiğine işaret eden Molla Hâlid, son iki rivâyetin Buhârî'nin kitabının son kısımlarını semâ'en değil de icâze yolu ile naklettiklerini ve aradaki farkın bundan kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁰¹ Buhârî'de geçen hadîs sayıları hakkında son olarak bazı âlimlerin belirttiği sayılara değinen Molla Hâlid, konu hakkında tercihte bulunduğunu belirtmese de daha sonra zikrettiği sayılarla³⁰² aslında tercihini belirtmiştir.

Molla Hâlid, Müslim'de geçen hadîs sayıları hakkında da farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid, 'Irakî'nin (ö. 806/1403) Müslim'de bulunan hadîslerin tariklerine daha fazla yer verildiği için Müslim'de bulunan hadîs sayısının Buhârî'de bulunan hadîslerden daha fazla olduğunu ve Müslim'in eserinde mükerrerleri ile beraber 12.000 hadisin bulunduğunu belirtmiştir.³⁰³ Meyâncî (ö. 580/1184)'den de Müslim'in eserinde 8.000 hadîsin bulunduğunu nakleden Molla Hâlid konu hakkında tercihte bulunmamıştır.³⁰⁴

³⁰⁰ 'Irakî, **Fethu'l-Muğîs**, s. 29-30.

³⁰¹ Zekerîyyâ el-Ensârî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irakî**, Dâru'l-Kutubî'l-İlmîyye, Beyrut, bsy., c. 1, s. 47.

³⁰² Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 113.

³⁰³ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 114; krş. el-Ensârî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irakî**, c.1, s. 48.

³⁰⁴ el-Ensârî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irakî**, c.1, s. 48; el-Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 234; Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, s. 174-176.

2.1.13. Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar

Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'e yöneltilen bazı eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplara da değinmiştir. Molla Hâlid konuyu daha çok İbn Hacer'in yaptığı değerlendirmeler üzerinden ele almıştır. İbn Hacer'in: *"eleştirilen hadisleri değerlendirmeden önce, insaf sahibi herkesin, bu hadislerin hepsinin –çoğunluğu kitabın aslında bir kusur meydana getirmemesine rağmen- başka yönlerden de rivâyet edilmiş olduklarını bilmesi gerekmektedir"*³⁰⁵ şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Molla Hâlid, Dârekutnî'nin *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'e yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışan İbn Hacer'in bu eleştirileri altı gruba ayırma sistemini de aynen zikretmiştir. İbn Hacer'in taksimi şu şekildedir:

1. Senesinde fazlalık ve eksiklik bulunduğundan dolayı eleştirilen hadisler.
2. Senetteki bazı râvîlerin değiştirilmesinden dolayı eleştirilen hadisler.
3. Bazı râvîlerin, kendilerinden sayıca fazla veya zapt yönünden üstün olan râvîlere muhalefet ettiğinden dolayı eleştirilen hadisler
4. Zayıf olan râvîlerden yapılan rivâyetlerden dolayı yapılan eleştiriler.
5. Bazı râvîleri vehme düşmekle itham edilmiş olan hadîslerden dolayı yapılan eleştiriler

³⁰⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 75; Hedyu's-Sârî, s. 364.

krş. İbn Hacer,

6. Rivâyet edilen bazı hadîslerin metinlerinde meydana gelen değişiklikten dolayı yapılan eleştiriler.³⁰⁶

Molla Hâlid, İbn Hacer'in yaptığı bu sıralamayı zikrettikten sonra konu hakkında bazı örnekler zikretmiş ve zikredilen eleştirilere verilmiş cevaplara değinmiştir. Müellifimizin değindiği bab başlıkları Kitâbu's-Salat, Kitâbu'l-Cenâiz, Kitâbu'l-Bey', Kitâbu'l-Cihâd, Ehâdisu'l-Enbiyâi 'aleyhimu's-Salatu ve's-Selam şeklindedir. Zikredilen bab başlıklarından Kitâbu's-Salat, Kitâbu'l-Cenâiz, Kitâbu'l-Bey' bölümlerinde bazı örnekler özerinden Buhârî'ye yapılan eleştirilere verilen cevaplara değinen Molla Hâlid geri kalan bab başlıkları hakkında örnek vermemiştir. Örnek vermemesinin gerekçesini ise eserin sahih hadîs hakkında yazılmasını ve eserini uzatmamak olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷

2.1.14. Sıhhat Açısından Hadîslerin Sıralaması

Molla Hâlid, hadisçilerin sıhhat açısından hadîsler hakkında yaptıkları taksimatı zikretmiştir. Müellifimizin zikrettiği taksimat ise şu şekildedir:

1. Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği hadîsler
2. Buhârî'nin tek başına rivâyet ettiği hadîsler
3. Müslim'in tek başına rivâyet ettiği hadisler
4. Buhârî ve Müslim'in şartlarına uydukları halde eserlerinde rivâyet etmedikleri hadîsler
5. Buhârî'nin şartlarına uyduğu halde rivâyet etmediği hadîsler

³⁰⁶ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 198-319.

³⁰⁷ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 99-103.

6. Müslim'in şartlarına uyduğu halde eserine almadığı hadisler

7. Buhârî ve Müslim'in dışındaki muhaddislerin sahîh olarak kabul ettikleri hadîsler.

Molla Hâlid'in zikrettiği bu taksimatın muhaddislerin çoğu tarafından kabul edildiği belirtilmiştir.³⁰⁸ Ancak konu hakkında yapılan değerlendirmelerde azımsanmayacak sayıda muhaddisin bu taksimata itiraz ettiği de ifade edilmiştir.³⁰⁹

Molla Hâlid yukarda belirtilen taksimatı zikrettikten sonra Buhârî'nin eseri ile Müslim'in eseri arasında karşılaştırma yapmış ve çoğu muhaddis tarafından ileri sürülen nedenlerden dolayı Buhârî'nin Müslim'e tercih edildiğini ifade ettikten sonra, Buhârî'nin Müslim'e tercih edilme nedenlerini ise şu şekilde belirtmektedir:³¹⁰

1- Buhârî'nin Müslim'den farklı olarak hadîs rivâyet ettiği 430 küsur râvînin 80 tanesi zayıf olarak belirtilirken, Müslim'in Buhârî'den farklı olarak hadîs rivâyet ettiği 620 râvîden 160 râvînin zayıf olduğu zikredilmiştir.

2- Buhârî Müslim'e nazaran tenkit edilen râvîlerden daha az hadîs rivâyet etmiştir.

3- Buhârî'nin tenkit edilen râvîlerinin büyük bir kısmını hocaları oluşturmuştur. Müslim'de ise tenkit edilen

³⁰⁸ el-Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Eşereti'l-Kâmile**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtul-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 203.

³⁰⁹ el-Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdila li'l-Esileti'l-Eşereti'l-Kâmile**, s. 204, 2 nolu dipnot; yapılan taksimat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 290, 1 nolu dipnot.

³¹⁰ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 83-84; krş. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 87-96.

râvîlerin büyük bir kısmını tabiin râvîlerden meydana gelmiştir.

4- Buhârî birinci tabakada bulunan râvîlerin hadîslerini rivâyet etmeye önem verirken, Müslim ikinci tabakada bulunan râvîlerin hadîslerini tahrîc etmiştir.

5- Buhârî, hadîsi rivâyet eden râvî ile hocası arasında bir kere dahi olsa görüşme şartını ararken, Müslim aynı çağda yaşamayı yeterli görmüştür.

6- Buhârî ve Müslim’de bulunan hadîslerin illetlerden dolayı tenkit edilenlerin sayısı 210 olarak zikredilmiştir. Bunlardan 80 hadîsten daha azı Buhârî’de bulunuyor iken geri kalanı Müslim’de bulunmaktadır.

Molla Hâlid, Buhârî’nin çoğu âlim tarafından tercih edildiğini belirttikten sonra konunun ihtilaflı olduğunu ifade etmiştir. Molla Hâlid, ihtilaflı olan bu konu hakkında mesai harcamanın müslümanlar arasında ihtilafa yol açacağından endişe etmiş, Kur’ân’dan sonra en güvenilir eserlerin bunlar olduğunu belirtmenin daha doğru olduğunu zikretmiştir. Müellifimiz bu şekilde İslam ümmeti arasında ihtilaflı olan konuları en aza indirerek ümmetin birliği hakkında ki görüşlerini de kısmen dile getirmiştir.³¹¹

2.1.15. Sahîh Hadîsleri Derleyen Diğer Bazı Çalışmalar

Molla Hâlid’in değerlendirdiği konulardan biri de sahîh hadîs hakkında telif edilen eserlerdir. Konu hakkında zikredilen ilk eser Hâkim tarafından telif edilen *el-Müstedrek ‘ala’s-Sahihayn* adlı eser olmuştur. Eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, Hâkim’in eserini

³¹¹ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 87.

oluştururken mütesahhil olduğuna vurgu yapmıştır.³¹² Zehebî'nin eser hakkında çalışmasının bulunduğunu ve eserde zikredilen zayıf, münker ve mevzu' hadislerin Zehebî tarafından belirtildiğini ifade etmiştir.³¹³ Molla Hâlid, İbn Hacer'den alıntı yaparak aslında Hâkim'in eserini gözden geçirmeden vefat ettiğini vurgulamıştır.³¹⁴

Molla Hâlid, İbn Huzeyme (ö. 311/924) tarafından telif edilen eseri de zikretmiş, bu eserin Hâkim'in eserinden daha sahih olduğuna vurgu yapmıştır. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) telif ettiği *et-Tekâsîm ve'l-Envâ'* adlı eser hakkında da kısaca bilgi vermiş ve bu eserin metodunun farklı olduğunu belirtmiştir. Ancak daha sonra gelen âlimlerin bu eser üzerinde bazı tasarruflarının olduğunu ifade etmiştir. Son olarak ise Said ibnu's-Seken (ö. 353/964) tarafından derlenen *es-Sunenu's-Sihâh* adlı eser hakkında kısaca bilgi vermiştir.

2.1.16. Müstahrec Türü'ne Dair Açıklamaları

Sözlükte çıkarmak anlamına gelen istihraç kelimesi, bir hadîs ıstılahı olarak “*Bir kitaptaki hadislerin farklı senedlerini bulup onları senedleriyle yeni bir kitapta toplama*” şeklinde tanımlanmaktadır.³¹⁵

Farklı eserler üzerine müstahrec türü çalışmalar yapılmış olmakla beraber özellikle Buhârî ve Müslim'in eserleri üzerine yapılan müstahrec türü çalışmaların daha fazla ön plana çıktığı belirtilmiştir.³¹⁶ Buhârî ve Müslim'in

³¹² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 88; krş. İbn Hacer, *en-Nüket 'ala Kitâbi ibni's-Salâh*, c. 1, s. 319.

³¹³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 89.

³¹⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 89.

³¹⁵ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 142; S. Kemal Sandıkçı, “Müstahrec”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 111.

³¹⁶ Sandıkçı, “Müstahrec”, *DİA*, c. 32, s. 111.

hadîs kitapları üzerine yapılmış müstahrec türü çalışmalardan dolayı müellifimiz bu konu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.³¹⁷ Molla Hâlid müstahrec türü eserlerin birçok faydasının olduğunu ifade etmiş ve müstahrec türü eserlerin faydalarının bir kısmını şu şekilde sıralamıştır:

1- Müstahric, rivâyet ettiği hadîsi kendi hocasından aldığı için asıl müellifin rivâyet ettiği hadisle lafız farklılığı olabilmektedir. Dolayısıyla asıl müellifin farklı nedenlerden dolayı rivâyet edemediği hadîsin eksik kalmış veya kapalı olan rivâyetin lafız-mana açısından var olan problemi giderilmiş olmaktadır.

2- Müstahrec türü çalışmalar asıl müellif nüshasına nazaran âlî isnadın elde edilmesine sebebiyet verebilmektedir.

3- Farklı rivâyetlerin bir araya gelmesi ile hadîsin sıhhatine olan güvenin artması durumu ortaya çıkacaktır.

4- Asıl müellif, muhtelit olan bir râvîden hadîs rivâyetinde bulunur fakat rivâyet ettiği hadîsi, muhtelit olan râvîden ihtilattan önce mi sonra mı aldığını beyan etmemiştir. İşte yapılacak olan müstahrec türü çalışmada müstahric bu hususu açıklayabilmektedir.

5- Asıl müellifin müdellis bir râvîden mu'an'an bir şekilde rivâyet ettiği bir hadîsin müstahric tarafından semâa delalet edecek şekilde rivâyet edilebilmesi durumu gerçekleşebilmektedir.

³¹⁷ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 91-95; krş. İbnu's-Salâh, **Ulumû'l-Hadîs**, s. 22-24.

6- Asıl müellifin mübhem bıraktığı herhangi bir râvînin durumunun müstahric tarafından açıklanabilmesine imkân sağlamaktadır.

7- Asıl müellifin rivâyet ettiği herhangi bir hadîs Arap dil bilgisi kurallarına aykırı olabilmektedir. Müstahric yapacağı çalışma neticesinde Arap dil bigisine uyan rivâyeti tespit edip rivâyet edebilmektedir.³¹⁸

Molla Hâlid tarafından bu konunun ele alınmasının nedeni kanaatimizce müstahrec türü eserlerin hadîslerin sıhhatine olan etkisidir. Nitekim müellifimizin eseri özel olarak sahîh hadîs konusuna ayırmış olması da bu hususu göstermektedir.

2.2. MOLLA HÂLİD'İN BAZI HADİS KAYNAKLARI VE MESELELERİNE YAKLAŞIMI VE DEĞERLENDİRMELERİ

Hadîs tarihinin altın çağı olarak kabul edilen h. III. asır, hadîs alanında ana kaynakların telif edildiği bir zaman dilimi olarak değerlendirilmektedir.³¹⁹ Bu dönemde oluşturulan eserlerin bir kısmını teşkil eden ve *Kütüb-i Sitte* olarak terimleşen altı hadîs kitabının müelliflerinin öncelikli amacının en sahîh hadîsleri bir araya getirmek olduğu zikredilmiştir.³²⁰ *Kütüb-i Sitte* eserlerinin ve müelliflerinin

³¹⁸ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 93-94; krş. el-Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, c. 1, s. 347-348.

³¹⁹ H. Musa Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmî İlimler Dergisi*, Hadis Sünnet Sayısı, c. 2, S. 2, s. 123.

³²⁰ Babanzâde Ahmed Naim, *Hadîs Usûlü ve İstılahları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 50.

zamanla kazanmış oldukları karizmanın dini, psikolojik ve sosyo-kültürel etkenlerden kaynaklandığı ifade edilmiştir.³²¹

Hadîs tarihi boyunca yapılan çalışmaların büyük bir kısmını *Kütüb-i Sitte* ve müellifleri hakkında yapılan çalışmalar oluşturmıştır. İslam âlimleri tarafından güvenilir altı kitap olarak kabul edilen eserlerin neden tercih edildiği hakkında bazı açıklamalar yapılmıştır.³²² Müellifimiz de İslam dünyasında zamanla otoritelerini kazanan altı eser hakkında bazı değerlendirmelerde bulunarak *Kütüb-i Sitte*'nin geri kalan hadîs eserlerinden daha kıymetli olduğuna işaret etmektedir.³²³ *Kütüb-i Sitte* eserlerinin sıhhat açısından sıralamasının muhaddislerin kabul ettiği sıralama olduğunu zikrederek bölüme başlayan Molla Hâlid, ilk etapta müelliflerin hayatı hakkında bazı bilgiler vermekte daha sonra ise eserlerin kısaca tanıtımını yapmaktadır. Biz de müellifin değindiği konuları kısaca zikretmeye çalışacağız.

2.2.1. Buhârî (ö. 256/870) ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

İslam âleminde Allah (cc)'ın kitabından sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserin yazarı olan İmam Buhârî (ö. 256/869) hakkında övücü birçok söz nakledilmiştir. İmam Buhârî'nin eserinde sadece sahîh hadîsleri topladığına dair rivâyetten hareketle sadece sahîh hadîsleri bir araya getiren ilk muhaddis olarak kabul

³²¹ M. Emin Özafşar, "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Camiu's-Sahîh'i", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 2009, S. 39, s. 288.

³²² Bkz. Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 2, S. 2, s. 123.

³²³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 99-103.

edilmiş³²⁴ ve İmam Buhârî İslam dünyasında belki de hiçbir âlime nasip olmayan bir ilgiye mazhar olmuştur. Nitekim aynı ilgiyi Molla Hâlid'in eserinde de görmekteyiz. Molla Hâlid eserinin son kısmını *Kütüb-i Sitte* ve müelliflerine ayırmış ancak Buhârî hakkında bilgi verirken zikrettiği hususlar diğer beş muhaddise oranla epeyce bir yer tutmaktadır.

Müellifimiz İmam Buhârî'nin isim, künye ve lakabı hakkında bilgi verdikten sonra h. 194/m. 810 tarihinde Buhârâ'da doğduğunu ifade etmiş ve Buhârî'nin farklı yönlerini ele almıştır. Molla Hâlid'in dikkat çektiği ilk husus Buhârî'nin hafızasının kuvvetidir. Buhârî, söz veya metin ezberleme hızı ve ezberlediklerini doğru bir şekilde nakletme konusunda kendi döneminin ender şahsiyetlerinden biri olarak zikredilmiştir.³²⁵ Molla Hâlid, Buhârî'nin hafıza yönüne dikkat çekmek için bazı nakiller yapmıştır. İncelediğimiz eserde zikredilen nakillerden birine göre Buhârî'nin Semerkant'a gittiği sırada dört yüz muhaddisin bir araya gelip Buhârî'yi yanıltmak istedikleri ve Şamlıların isnadını Iraklıların isnadına, Iraklıların isnadını Şamlıların isnadına sokarak oluşturdukları maktûb hadîsleri rivâyet ettikleri ifade edilmiş ve Buhârî'nin bütün hadîslerin asıl senetlerini bir araya getirerek hafızasının gücünü gösterdiği belirtilmiştir.³²⁶ Buna benzer bir durumun yine Bağdat'ta gerçekleştiğini zikreden Molla Hâlid,

³²⁴ en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut bsy., c .1, s. 73; Siddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 163.

³²⁵ Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c.2, S. 2, s. 123.

³²⁶ Hâlid, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s.100; krş. İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 511; Siddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 161.

Buhârî'nin Bağdat'ta kendisine maktûb olarak rivâyet edilen hadîsleri de düzelterek rivâyet ettiğini belirterek Buhârî'nin hafızasının gücüne işaret etmiştir.³²⁷

İlk dönem âlimleri hakkında rivâyet edilen haberlerin bir kısmı mübalağa olmakla beraber nakledilen haberlerin bir kısmının doğru olabileceğini dile getiren Fuat Sezgin, konu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *“Rivayette hafızanın önemiyle alakalı bazı meseleleri çok kısa ele almak istiyoruz. Her şeyden önce, şu veya bu muhaddis hakkında, sıkça, “birkaç yüz bin hadis ezbere bilirdi” şeklindeki, bugün için hayrete düşülecek veya o zamanın insanların hafızalarının mükemmelliği ile açıklanacak ya da mübalağa veya efsane olarak vasıflanacak haberlerin doğru manasını ortaya koymak gerekir. Belli sayı söz konusu edildiğinde bir abartma mümkün olmakla birlikte, hadis edebiyatıyla biraz daha yakından uğraşınca, bu sayıya, isnadlarında ufak farklılık arz eden rivayetlerin bile, dahil oldukları ve doğal olarak bunların da sayıldıkları gözlenir ki, gerçekten de böylece birkaç bin metin sayısı ortaya çıkmaktadır.”*³²⁸ Bu gibi sebepleren ötürü geçmiş dönem âlimlerinin hafıza gücü hakkında rivâyet edilen haberlerin bir kısmının mübalağa ifade ettiği ve ihtiyatlı yaklaşmanın gerektiği belirtilmelidir.³²⁹

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini yazdıktan sonra bazı âlimler tarafından övüldüğü belirtilmiştir. Molla Hâlid de âlimlerin Buhârî hakkında birçok övücü sözlerinin

³²⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri*, s. 510-511; Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh*, s. 100; Sıddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 161.

³²⁸ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Otto, Ankara 2012, s. 37.

³²⁹ Bağcı, “el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler”, c. 2, S.2, s. 123.

bulunduğunu belirtmiş ve bunların bir kısmını eserinde zikretmiştir. Molla Hâlid'in naklettiği sözlerin bir kısmı şu şekildedir: Ahmed ibn Hanbel (ö. 241/855): *"Horasan Buhârî gibi bir şahsiyet çıkarmamıştır."*³³⁰ İbnu'l-Medînî (ö. 234/848): *"Buhârî kendi mislini görmemiştir."*³³¹ Buhârî'nin hocası İshak b. Rahaveyh (ö. 238/853): *"Şayet Buhârî Hasan el-Basrî zamanında yaşamış olsaydı, insanlar hadîs öğrenme ve hadîslerden hüküm çıkarma konularında ona ihtiyaç duyarlardı."*³³² Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) Buhârî'ye geldiği zaman: *"Ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, 'ilel konusunda hadîs uzmanı bırak da ayaklarından öpeyim"*³³³ şeklinde belirtilen sözlerine de vurgu yapan Molla Hâlid, Buhârî'nin âlimler katındaki değerine işaret etmiştir.

Molla Hâlid'in ele aldığı konulardan biri de Buhârî'nin fakîhliği meselesi olmuştur.³³⁴ Konuyu değerlendiren Molla Hâlid, Buhârî'nin mutlak müçtehit olduğunu belirtmiş ve Buhârî'nin müçtehitliğini Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinde zikrettiği bab başlıkları üzerinden ispatlamaya çalışmıştır.³³⁵ Molla Hâlid, bu konuda klasik kaynaklarda geçen bilgilere itimat etmiş ve konu hakkında ayrıntılı araştırma yapmaya girişmemiştir.³³⁶

³³⁰ en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, c. 1, s. 68.

³³¹ en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, c. 1, s. 69.

³³² en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, c. 1, s. 69.

³³³ en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, c. 1, s. 70.

³³⁴ Sıddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 165.

³³⁵ Buhârî'nin fakîhliği hakkında bkz. Mehmet Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", *D.Ü.İ.F.D.*, c. 7, s. 2.

³³⁶ Başta Buhârî olmak üzere bazı hadisçilerin metot olarak benimsedikleri bab (terceme) yönteminin fakîh ve kelimcilerin Ehl-i Hadîs'e yönelttikleri tenkitlerin sonucunda oluşturulduğu ifade edilmiştir. Fıkıhçılar ve kelimciler tarafından eleştirilen hadisçiler, oluşturdukları bu sistemle karşı tarafın eleştirilerine bu şekilde cevaplar vermeye

Buhârî hakkında yazılan eserlerde dikkat çeken hususlardan biri de Buhârî'nin dindarlık yönünün sürekli vurgulanmış olmasıdır.³³⁷ Nitekim Molla Hâlid tarafından 1975'lerde yazılan eserde de aynı konunun zikredilmiş olması Buhârî'nin dindarlık, züht, takva, cömertlik ve dünya malına değer vermeme gibi niteliklerinin güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Bu konunun neden sürekli zikredildiği hakkında Musa Bağcı şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: *"Tarihi süreç içerisinde el-Buhârî'nin hayatını yazan alimler tarafından ve günümüzde de hâlâ bazı yazarlar tarafından sürekli tekrarlanan bu rivayetlerin nakledilmesinde ki esas kaygı, el-Buhârî'nin eserinin son derece güvenilir bir tarzda hazırlandığını ve büyük bir kabule mazhar en sahih kitap olduğunu göstermeye matuftur."*³³⁸ Kanaatimizce Molla Hâlid'in, Buhârî'nin dindarlık yönünü zikretmiş olması ifade edilen kaygıdan ziyade Buhârî hakkında rivâyet edilen nakilleri bir arada görme çabasıdır.

İlim siyaset ilişkisinin, incelediğimiz eserde Molla Hâlid tarafından değerlendirilmesi dikkat çeken bir başka konudur. İslam tarihi boyunca toplumsal anlamda rolü artan ve gözde olan âlimler bir süre sonra iktidarın mesafeli

çalışmışlardır. Tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde oluşturulan ve zamanla İslâm dünyasında otoritesini kazanan *el-Câmi'u's-Sahih*'in de bu dönemin bir eseri olduğu için metod olarak Ehl-i Hadîs'in bakış açısı ile oluşturulduğuna işaret edilmiştir. Buhârî'nin eserinde bulunan bab başlıkları ve fikhî çıkarımları neticesinde *فقه البخاري في تراجمة* (Buhârî'nin fikhî bab başlıklarındadır) söylemi yaygınlaşmıştır. Buhârî'nin eserini bu şekilde oluşturmasının arka planında yatan nedenin Ehl-i Hadîs'e olan yakınlığı olduğu vurgulanmıştır.

³³⁷ en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c.1, s. 76; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 159.

³³⁸ Bağcı, *"el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler"*, c. 2, S.2, s. 145.

davrandığı kişiler haline gelmişlerdir. Siyasi erk, bu durumda âlimleri kendi tarafına çekmeye çalışmış, başarılı olamadığı durumlarda zor kullanmıştır. Siyasî zeminin şekil vermek istediği âlimler kimi zaman siyasi erkin yanında yer alırken kimi zaman da başlarına gelecek olumsuz durumları tahmin etmekle beraber siyasi erkin karşısında bir duruş sergilemişlerdir. Her ne kadar âlimlerin siyasi erkin yanında olduğuna dair genellemeci bir söylem ifade edilmişse de³³⁹ İslam âlimlerinin bir kısmının siyasetçilerle aralarına mesafe koymaya çalıştıkları da ifade edilmiştir. Nitekim Molla Hâlid bu konuda Buhârî'ye nispet edilen şu aktarıma yer vermiştir: "Horasan valisi Hâlid b. Ahmet ez-Zuhlî, kendi makamında Buhârî'den ders almak üzere Buhârî'ye haber göndermiştir. Buhârî ise bu daveti ilim ahlakına ters düşmesi sebebiyle kabul etmemiştir. Ardından valiyi kendi hadîs meclisine davet etmiştir. Ayrıca Buhârî kendi ders halkalarının yasaklanma endişesini de taşımıştır."³⁴⁰ Molla Hâlid, Buhârî'nin bu davranışından hareketle o günün siyasetçileri ile arasına mesafe koymaya çalıştığına vurgu yapmıştır. Nitekim Buhârâ valisinin Buhârî'ye oğluna ders vermesini istemesi ve Buhârî'nin buna da karşı çıkması neticesinde Semerkant yakınlarındaki Hartenk³⁴¹ kasabasına gidip orada vefat etmiş olduğunu belirten Molla Hâlid, âlimlerin kendi döneminde yaşadıkları sıkıntıya kısmen

³³⁹ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 137.

³⁴⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 102; krş. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, bsy., 1991/1411, s. 220.

³⁴¹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 102; krş. en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Lugât*, c.1, s. 68.

değirmiştir.³⁴² Molla Hâlid, Buhârî'nin vefat etmeden önce fitnenin yaygınlaşmasından dolayı ölmek için dua ettiğine işaret ederek ortaya çıkabilecek fitneler konusunda Buhârî'nin hassasiyetine vurgu yapmıştır.³⁴³

Ardından Buhârî'nin eserlerini zikreden müellif şu eserlere yer vermektedir: *Kâdâya's-Sahâbeti ve't-Tâbi'in, et-Târîhu'l-Kebîr, et-Târîhu'l-Evsat, et-Târîhu's-Sağîr, el-Edebu'l-Müfred, el-Kirâetu Halfe'l-Îmâm, Birru'l-Vâlideyn, Halku Ef'âli'l-'İbâd, Kitabu'd-Du'afâ, el-Câmi'u'l-Kebîr, el-Müsnedu'l-Kebîr,*³⁴⁴ *et-Tefsîru'l-Kebîr, Kitâbu'l-Eşribe, Kitâbu'l-Hibe, Esâmî's-Sahâbe, Kitâbu'l-Vuhdân, Kitâbu'l-Mebhut, Kitâbu'l-Îlel, Kitâbu'l-Kunâ, el-Câmi'u's-Sâhîh.* Molla Hâlid, Buhârî'ye ait olan eserlerin bir kısmını zikretmiş ve zikredilen eserler içerisinde *el-Câmi'u's-Sâhîh* adlı eserin en faydalı eser olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁵

İslâm dünyasında *Sahîhu'l-Buhârî* olarak bilinen ve Kur'ân'dan sonra en güvenilir kaynak olarak ifade edilen eser hakkında bilgi veren Molla Hâlid, eserin ismini *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtasaru min Hadîsi Resûlillahi Sallallahu 'Aleyhi Vesellem* şeklinde belirtmiştir.³⁴⁶ Ancak Buhârî'nin eseri hakkında yapılan araştırmalarda, eserin isminin Molla Hâlid'in zikrettiği şekilde olmadığı belirtilmektedir. Nitekim Buhârî, Müslim ve Tirmizî

³⁴² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 102; krş. Sıddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 159.

³⁴³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 102.

³⁴⁴ Bu isimden kast edilenin *el-Câmi'u's-Sâhîh* olduğu hakkında bkz. M. Mustafa el-'Azamî, "Buhârî", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 372.

³⁴⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 99-103; Sıddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 162..

³⁴⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 111.

tarafından telif edilen eserlerin isimleri hakkında araştırma yapan Ebû Ğudde, Buhârî'nin eseri hakkında iki farklı isim zikretmiştir. Ebû Ğudde'nin belirttiği ilk isim İbn Hacer tarafından zikredilen isim olmuştur ki o da: *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu min Hadîsi Rasûlillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihi* şeklinde belirtilmiştir.³⁴⁷ Buhârî'nin eseri hakkında zikredilen ikinci isim ise âlimlerin geneli tarafından kabul görmüş olan *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasaru min Umûri Rasulillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihi* şeklindeki kullanım olmuştur.³⁴⁸ Müellifimizin zikrettiği şekilde bir kullanım bulamadık. Daha önce dile getirdiğimiz gibi Ebû Ğudde, İbn Hacer'in İmam-ı Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin asıl ismini zikrederken çok derin düşünceler içerisinde olduğunu ve bundan dolayı eserin ismini eksik ve yanlış şekilde kaydettiğini vurgulamıştır.³⁴⁹ Kanaatimiz Molla Hâlid'in eserinde olan bu tür yanlışlar da aynı gerekçeden kaynaklanmıştır.

Molla Hâlid, Buhârî'nin eserini 600.000 hadîs arasından seçerek oluşturduğunu ancak bu hadîslerin büyük bir kısmının *müsned* ve *musannef* türü eserlerde bulunduğunu zikrettikten sonra Buhârî'nin bu hadisleri hocalarından

³⁴⁷ Ebû Ğudde Abdulfettâh, *Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve'smi Câmi'it-Tirmizî*, s. 9; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 10.

³⁴⁸ Ebû Ğudde, *Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câmi'it-Tirmizî*, s. 9-12; İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 26; Ebû Nasr el-Kelâbazî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut 1987/1407, s. 23.

³⁴⁹ Ebû Ğudde, *Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câmi'it-Tirmizî*, s. 11.

işiterek rivâyette bulunduğunu ve bunları sem'a delalet eden lafızlarla rivâyet ettiğine vurgu yapmıştır.³⁵⁰

Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahîh* adlı eserinde geçen hadis sayısı hakkında, âlimler arasında farklı sayılar zikredilmiş olmasına rağmen³⁵¹ Molla Hâlid, İbn Hacer'in verdiği sayıyı esas almıştır.³⁵² Molla Hâlid, hadis sayılarını: Tekrarsız 2.602 merfu', senedi başka yerde tekrar edilmeyen 159 mu'allak, mu 'allak ve mütab'i hadisler hariç 7.397 müsned, olmak üzere toplam 9.082 hadis olarak vermiştir.³⁵³

2.2.2. Müslim ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

Buhârî'den sonra İslam dünyasında kabul görmüş ikinci eserin sahibi olan Müslim b. Haccac (ö. 261/874), hayatını hadis ilmine adayan bir muhaddistir.³⁵⁴ Molla Hâlid'in de pek çok âlimin kabul ettiği üzere Buhârî'nin eserinden sonra en makbul eser olarak Müslim'in eserini gördüğü anlaşılmaktadır. Müellifin, Buhârî hakkında değerlendirmelerini zikrettikten sonra Müslim hakkında bilgi vermiş olması belirtilen hususu göstermektedir. Molla Hâlid, Müslim hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Müslim'in isim, künye ve lakabı hakkında bilgi vermiştir. Müslim'in doğum tarihini 204 olarak veren Molla Hâlid,

³⁵⁰ Korkusuz, *el-Hadisü's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 111; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 68.

³⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, s. 170-174.

³⁵² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 498-500.

³⁵³ Korkusuz, *el-Hadisü's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 113.

³⁵⁴ Sıddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 170.

Müslim'in doğum tarihi hakkındaki ihtilaflara değinmemiştir.³⁵⁵

İslam âlimlerinin hayatını okuduğumuz zaman belirtilen hususlardan biri de onların hangi beldelere gittiği (rihle) konusudur. Kanaatimizce bu konunun özellikle vurgulanmasının arkasında yatan asıl sebep dönemin ilim meclislerine âlimleri nispet etmektir. Konu hakkında aynı hassasiyeti gösteren müellif, zikretmiş olduğu muhaddislerin nerelere hadîs almak için gittiğini özellikle belirtmiştir. Nitekim Molla Hâlid, Müslim'in (261/874) Irak, Hicaz, Şam ve Mısır gibi ülkelere gidip hadîs aldığı bilgisini ifade ederek belirttiğimiz hassasiyeti vurgulamıştır.³⁵⁶

Buhârî'nin İslam dünyasında zamanla kazanmış olduğu otorite neticesinde âlimlerin Buhârî ile olan ilişkileri kendilerinin ilmî kıymetlerini artıran bir özellik olmuştur. Nitekim genelde bu ilişkiyi kurmak adına Müslim'in Buhârî'ye karşı duyduğu hayranlık belirtilir ve Halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı hocası Zuhlî'nin Buhârî hakkında olumsuz konuştuğunu, bunun neticesinde Müslim'in hocasının ilim meclisini terk ettiğini, kendisinden aldığı hadisleri geri gönderdiği vurgulanarak Müslim'in Buhârî ile olan ilişkisi gösterilmeye çalışılır.³⁵⁷ Ama kanaatimizce Müslim'in ilmî kişiliğini bu tür rivâyetler üzerinden göstermekten ziyade Müslim'in eserleri üzerinden bunu yapmak daha doğru olacaktır. Nitekim

³⁵⁵ Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 558; Müslim'in doğum tarihinin farklı olduğu hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Müslim", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 93.

³⁵⁶ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 103; krş. Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 558.

³⁵⁷ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 103.

Molla Hâlid Müslim'in ilmî kişiliğini gösterirken Müslim'in eserlerinden özellikle *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini göstermektedir. Molla Hâlid bu şekilde mübalağaya varan bazı rivâyetler karşısında mesafeli olunması gerektiğine işaret ederek konu hakkındaki hassasiyetini göstermiştir.

Hadîs ilminde önemli olan konulardan biri de hadîs ilmi ile iştiğal edenlerin güvenilir olmasıdır. Herhangi bir muhaddisin güvenilir olup olmadığı farklı şekillerde belirtilmiştir. Kanaatimizce muhaddisin güvenilirliğini belirten hususlardan biri de söz konusu olan kişi hakkında toplumsal bağlamda oluşan genel konsensüstür. Bunun belirtilerinden biri de öğretici konumunda bulunan kişinin eğitiminden geçen öğrencilerin göstereceği ilmî performanstır. Molla Hâlid de bu konunun ehemmiyetinin farkında olduğu için Müslim'in öğrencilerinden bir kısmını zikrederek Müslim'in toplumsal bağlamda kazandığı güveni göstermiştir. Nitekim Molla Hâlid, Müslim'in öğrencilerinden Ebû Hâtim er-Râzî, Mûsâ b. Hârûn, Ahmet b. Seleme, Tirmizî gibi şahsiyetleri zikrederek belirttiğimiz konuya işaret etmiştir.³⁵⁸ Molla Hâlid, Müslim hakkında değerlendirmelerde bulunmakla beraber *el-Câmi'u's-Sahîh* hakkında bazı değerlendirmeleri zikrederek eserin diğer eserlere olan üstünlüğünü göstermeye çalışmıştır.

Molla Hâlid Müslim'e ait olan eserlerin kısa bir listesini vermiş ama kitaplarının büyük bir kısmına değinmemiştir. Eserde zikredilen ve Müslim'e isnat edilen eserler şunlardır: *el-Câmi'u's-Sahîh*, *el-Musnedu'l-Kebîr 'ala Esmâi'r-Ricâl*, *Kitâbu'l-Câmi'i'l-Kebîr 'ala'l-Ebvâb*, *Kitâbu'l-İlel*, *Kitâbu*

³⁵⁸ Müslim'in öğrencileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lamî'n-Nubelâ**, s. 562-563.

Evhâmi'l-Muhaddisîn, Kitâbu't-Temyîz, el-Münferidât ve'l-Vuhdân, Kitabu Tabakâtî't-Tâbi'în, Kitâbu'l-Muhadremin. Molla Hâlid son olarak Müslim'in 261 yılında Nisabur'da vefat ettiğini zikrederek hayatı hakkında başka bilgi vermemiştir.

Molla Hâlid'in eseri değerlendirirken değindiği konulardan biri de Buhârî ile Müslim'in yazdıkları eserleri karşılaştırmak olmuştur. Muhaddislerin çoğunun Buhârî'nin eserini tercih ettiğini, ancak bazı Mağrib ulemasının Müslim'in eserini öncelediğini zikretmiştir. Fuat Sezgin'in de Mağrib uleması ile aynı görüşte olduğuna vurgu yapan Molla Hâlid, bu konuda tercihini Buhârî'den yana koymuştur.³⁵⁹

Molla Hâlid, Buhârî'nin eserinin Müslim'in eserine olan üstünlüklerini zikretmiş ve bu üstünlüğün nedenlerini maddeler halinde zikretmiştir:³⁶⁰

1. Mu'an'an hadîs konusunda Buhârî rivâyet edilen senedin güvenilir olabilmesi için râvî ile hocasının görüşmüş olmasını şart koşarken, Müslim, râvî ile hocasının aynı dönemde yaşamış olmasını yeterli görmektedir.

2. Buhârî, hafıza ve güvenilirlik açısından birinci tabakada olan râvîlerin bütün rivâyetlerini rivâyet ederken, Müslim belirtilen nitelikler açısından daha aşağıda olan ikinci tabakadaki râvîlerin rivâyetlerine daha fazla teveccüh göstermiştir.

3. Buhârî'de geçen fikhî hüküm çıkarımları Müslim'de bulunmamaktadır.

³⁵⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 115; Müslim'in eserini Buhârî'nin eserinden üstün tutulmasının bazı nedenleri hakkında bkz. Sezgin, *Târîhu't-Turâsî'l-'Arabî*, s. 264.

³⁶⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 112.

4. Buhârî’de bulunup cerh edilen râvî sayısı, Müslim’de bulunup cerh edilen râvî sayısından daha az olmuştur.

Bu şekilde müellifimiz Buhârî’yi Müslim’den üstün tutarak tercihte bulunmuştur. Bununla beraber Müslim’de bulunan ancak Buhârî’de bulunmayan hususları da şu maddelerle dile getirmiştir:³⁶¹

1. Müslim’in *Sahîh*’inde zikredilen hadîslerin senedinde kopukluk bulunmuyor iken Buhârî’nin *Sahîh*’inde senedinde kopukluk bulunan hadîslerin bulunması³⁶²

2. Müslim’de mükerrer rivâyet edilen hadislerin sayısının Buhârî’de rivâyet edilen mükerrer hadîslerin sayısına nazaran daha az olması

3. Müslim’de aynı konu ile ilgili hadîslerin beraber rivayet edilmiş olması. Aynı konu ile ilgili hadîslerin beraber rivâyet edilmesi hadîse bütüncül bakışın önemine vurgu yapmıştır.

4. Müslim’de geçen mevkûf hadîslerin sayısının az olmuş olması

5. Buhârî’ye nazaran, mu’allak hadislerin sayısının azlığı³⁶³

Ayrıca Müslim’in eserinin Molla Hâlid tarafından *Sahîhu’l-Müslim* olarak zikredilmesi bu ismin kitabın asıl ismi olduğu zannını uyandırmaktadır. Müslim’in eseri hakkında araştırmalarda bulunan Ebû Ğudde eserin asıl isminin *el-Müsnedu’s-Sahîhu’l-Muhtasar mine’s-Suneni*

³⁶¹ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 115.

³⁶² Zehebî, *Siyeru A’lami’n-Nubelâ*, c. 12, s. 565.

³⁶³ Korkusuz, *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 114-116.

binakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Rasûlillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem şeklinde olduğunu belirtmiştir.³⁶⁴

2.2.3. Nesâî ve Sünen'i

Üçüncü sırada hakkında bilgi verilen kişi büyük hadis imamı Nesâî'dir (ö. 303/915). Müellifin, Nesâî'yi üçüncü sırada zikretmesi Nesâî'nin eserinde geçen hadîslerin de sıhhat açısından Buhârî ve Müslim'de geçen hadîslerden sonra gelmesi gerektiği görüşünde olduğunu göstermektedir.³⁶⁵

Molla Hâlid, Nesâî'nin 215 yılında Nesâ'da doğduğunu ancak zayıf bir görüşe göre bu beldenin asıl isminin Nevâ olduğunu ifade etmiştir. Nesâ olarak zikredilen bu şehrin hangi bölgede olduğu hakkındaki tartışmalara değinmeden doğrudan Horasan bölgesini zikretmesi, Molla Hâlid'in, Nesâî'nin doğum yeri olarak İran, Kirman ve Hemedan'daki Nesâ olabileceği şeklindeki görüşleri kabul etmediği şeklinde yorumlanabilir.³⁶⁶

Molla Hâlid, Dârekutnî'nin Nesâî hakkında defalarca: *"yaşadığı dönemde hadîs ilmi ile meşgul olan herkesten daha bilgili olduğu"* sözünü zikrederek Nesâî'nin hadîşçilik yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıca hadîs terimlerini kullanırken Nesâî'nin hassas ve seçici davrandığını zikreden Molla Hâlid konu hakkında Nesâî ve hocası el-Hâris b. Miskîn'in aralarının bir süre bozulduğunu buna rağmen Nesâî'nin hocasının derslerine devam ettiğini zikretmiştir.

³⁶⁴ Müslim'in eserinin asıl ismi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ebû Ğudde, *Tahkîku İsmeyî's-Sahîhayni ve İsmi Câmi't-Tirmizî*, s. 33-52.

³⁶⁵ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 105.

³⁶⁶ M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 563.

Molla Hâlid, Nesâî'nin hocası el-Hâris b. Miskîn'den (ö. 250/864) yaptığı rivayetlerde **قرأ عليه و أنا أسمع** terimini kullandığını diğer hocalarından yaptığı rivayetlerde **حدثنا** veya **أخبرنا** terimlerini kullandığını zikrederek onun hadîs tahammül siğalarını kullanımındaki dikkatini örneklendirmiştir. Molla Hâlid, Nesâî'nin dönemin önde gelen muhaddislerinin hadîs meclislerine iştirak ettiğini ve alanında otorite olan birçok muhaddisin de Nesâî'nin derslerine katıldığını ve ondan hadîs rivâyet ettiklerini zikrederek Nesâî'nin dönemin önde gelen âlimlerinden biri olduğunu vurgulamıştır.³⁶⁷

Molla Hâlid, Nesâî'nin 15 yaşında iken Kuteybe b. Sa'îd el-Belhî'nin ders halkasına katıldığını ve 1 sene 2 ay bu derslere devam edip ardından Mısır'a gittiğini, eserlerinin Mısır'da iken yayıldığını zikretmiştir. Uzun süren Mısır seyahatinden sonra 302 yılında Dımeşk'a gittiğini ve orada iken halkın Nesâî'den, Mu'âviye'nin fazileti hakkında hadîs rivâyet etmesini istediklerini ancak Nesâî isteklerini yerine getirmeyince öldürülünceye kadar dövüldüğü rivâyetini nakletmiştir. Molla Hâlid, yapılan bu rivâyeti kabul etmediğini doğrudan zikretmese de Zehebi'den nakledilen ve Nesâî'nin Filistin'de Ramle denilen bölgede vefat ettiği rivâyetini **و صوب الذهبي أنه مات بالرملة بفلسطين** "*Zehebi, Nesâî'nin Filistin'deki Remle'de öldüğü görüşünü doğruladı*" şeklinde zikrederek doğru olan görüşün bu görüş olduğunu teyit etmiştir. Bu da müellifin bilginin doğruluğu konusundaki hassasiyetini göstermektedir.³⁶⁸

³⁶⁷ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 105-106.

³⁶⁸ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 106; Sezgin, **Târîhu't-Turâsî'l-'Arabî** s. 327-328.

İslâm tarihinde tartışılan konulardan biri olan eser-müellif karizması olmuştur. Nitekim Hadîs alanında eser yazan şahsiyetler ve eserleri üzerinde yapılan tartışmalar da bunun göstergesidir.³⁶⁹ Molla Hâlid de, Nesâî'nin diğer muhaddislere önceliğini tartışarak Nesâî hakkında rivayet edilen övücü bazı sözler nakletmiştir. Bu konuda rivâyet edilen sözlerden biri de “*Nesâî'nin eserinde geçen bütün hadisler sahihtir*” şeklindeki sözdür. Mağrib bölgesi âlimlerinin bir kısmının Nesâî'yi Buhârî'ye tercih ettiklerini zikreden Molla Hâlid, bu görüşün kabul edilmeyen bir görüş olduğunu ifade etmiş; Buhârî'nin Nesâî'ye tercih edilmesi gerektiğini doğrudan ifade etmese de Buhârî'den yana olmuştur.³⁷⁰ Nesâî'nin eseri hakkında değerlendirme yapan müellifimizin, sünen türü eserler içerisinde en az sayıda zayıf hadîsin olduğu eser olarak Nesâî'nin eserine atıfta bulunması sünenlerin sıhhati konusunda önceliği Nesâî'ye verdiğini göstermektedir. Nesâî'nin râvî değerlendirmelerinde müteşeddid olduğu hakkında bazı rivâyetleri nakleden Molla Hâlid bu konu hakkında yorum yapmamıştır. Kanaatimizce yorum yapmamasının nedeni Müslim ile Nesâî arasında yapılan kıyaslama olmuştur.³⁷¹ Çünkü Molla Hâlid'in yaptığı alıntılarda Nesâî'nin râvî değerlendirme şartlarının Müslim'in şartlarından daha ağır olduğu zikredilmiştir.³⁷²

Daha önce Nesâî'nin eserinde geçen bütün hadîslerin sahîh olduğu yönündeki görüşü nakleden Molla Hâlid son

³⁶⁹ Yapılan tartışmalar hakkında bkz. Nuri Tuğlu, “Eser Karizması mı Musannif Karizması mı”, *F.Ü.İ.F.D.*, C. 17.

³⁷⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 106-107.

³⁷¹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 107.

³⁷² Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 106-107.

olarak Bukâ'î'den nakilde bulunarak vakıanın böyle olmadığını ima etmiştir. Nesâî'de geçen râvîlerin bir kısmının hem meçhulü'l-hal hem de meçhulü'l-ayn olduğunu ve Nesâî'nin eserinde zayıf, illetli ve münker rivâyetlerin bulunduğunu dolayısıyla Nesâî'de geçen bütün hadîslerin sahîh olduğu görüşünün kabul edilmediğini dile getirmiştir. Son olarak Nesâî'nin birçok eserinin olduğunu ve 303 yılında vefat ettiğini dile getirmiş ama eserleri hakkında bilgi vermemiştir.³⁷³

İmam Nesâî (ö. 303/915) tarafından telif edilen *el-Müctebâ* adlı eser, daha çok *Sünen-i Nesâî* olarak bilinmektedir. Molla Hâlid diğer eserlere nazaran *el-Müctebâ* hakkında pek bilgi vermemiştir. Molla Hâlid *el-Müctebâ* adlı eserin Nesâî'nin öğrencisi İbnu's-Sünnî (ö. 364/975) tarafından *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserden seçilerek oluşturulduğunu belirterek Zehebî ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.³⁷⁴ *el-Müctebâ* adlı eserde sahîh, hasen ve zayıf hadîslerin bulunduğunu ancak diğer sünenlere nazaran zayıf hadîslerin sayısının daha az olduğunu belirterek Nesâî'nin *Sünen'inin* önemine vurgu yapmıştır. İmam Nesâî tarafından telif edilen *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserde *el-Müctebâ'ya* nazaran daha fazla zayıf hadîs bulunduğunu belirten Molla Hâlid eser hakkında yapılmış iki önemli çalışmaya değinmiştir. Molla Hâlid'in şerh olarak belirttiği iki eserden birinci olarak İmam Suyutî (ö. 911/1505) tarafından telif edilen *Zehru'r-Rubâ 'ale'l-Müctebâ* adlı eserin adını verirken ikinci olarak ise Hindistanlı muhaddis Ebu'l-

³⁷³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 107.

³⁷⁴ Eserin İbnu's-Sünnî tarafından oluşturulmadığı hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 147.

Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726) tarafından yazılan eserdir. es-Sindî tarafından yazılan eserin ismi Hâşiyetu's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâîdir.³⁷⁵ Müellif, es-Sindî'ye ait olan bu eserin, haşiye özelliği taşımakla beraber içerik olarak Suyutî'nin telif ettiği eser olan *Zehru'r-Rubâ 'ale'l-Müctebâ* adlı şerh çalışmasından daha kapsamlı olma özelliği ile İslâm dünyasında çok okunduğunu da belirtmiştir.³⁷⁶

2.2.4. Tirmizî ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

Kütüb-i Sitte olarak İslam dünyasında bilinen altı eser içerisinde bazı araştırmacıların³⁷⁷ ifadesine göre üçüncü sırada zikredilen ve Tirmizî tarafından oluşturulan *el-Câm'u's-Sahîh* adlı eser Müslümanlar tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Nitekim zikredilen eser hakkında farklı mezheplere mensup 19 ayrı şerh çalışmasının yapılmış olması da bu büyük ilgiden kaynaklanmaktadır.³⁷⁸ Belirtildiğine göre bu eserde tahrîc edilen hadîsler sıhhat açısından dört kısma ayrılmaktadır. Zikredilen kısımlar ise şu şekildedir:

1. Sıhhati kesin olan hadîsler,
2. Nesâî ve Ebû Davûd'un şartlarına uyan hadîsler,
3. Tirmizî tarafından illeti açıklanan hadîsler,

³⁷⁵ Mehmet Özşenel, "Sindî", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 245.

³⁷⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s.118; Nesâî'nin *Sünen'i* hakkında yapılmış şerh çalışmaları hakkında bkz. Sezgin, *Târîhu't-Turâsî'l-'Arabî*, s. 329.

³⁷⁷ Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c.2, S. 2, s. 152.

³⁷⁸ Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 145.

4. Fakîhlerin kendisi ile amel ettiği hadisler.³⁷⁹

Tirmizî'nin hayatı hakkında bilgi veren müellifimiz Tirmizî'nin 209 yılında Tirmiz'de doğduğunu belirttikten sonra öğrenci ve hocalarının bir kısmını zikretmiştir. Bu bölümde özellikle ele aldığı konu İbn Hazm'ın *Muhallâ* adlı eserinde Tirmizî için meçhul vasfını kullanması olmuştur. Konu hakkında değerlendirmede bulunan Mollâ Hâlid, İbn Hazm'ın bu konuda delilinin bulunmadığını ifade etmiş ve Tirmizî için kullanılan meçhul vasfının haksız bir tenkit olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁰ Müellif, Buhârî ve Müslim'in hayatını anlattığı bölümde yaptığı gibi bu bölümde de Tirmizî'ye ait bazı kitapları zikretmiştir. Zikrettiği kitaplar: *el-Câmi'u ve Kitâbu'l-Esmâi ve'l-Kunâ, eş-Şemâil, et-Tevârîh, el-İlel ve Kitâbu'z-Zuhd* şeklinde olmuştur.³⁸¹

Molla Hâlid eser hakkında bilgi verirken eserin ismine dair açıklamalarda bulunmamıştır. *Kütüb-i Sitte* eserlerinin tanıtımının yapıldığı bir eserde kitap isimlerinin tam olarak zikredilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü İslâm tarihi boyunca yazılan eserlerin müellifleri, anlatmak istediklerini eserin ismi üzerinden vermeye çalışmışlardır. Eserin ismi, eserin kimlik bilgisidir denilebilir. Dolayısıyla eser hakkında yapılacak çalışmalarda eserin kendi içerisinde barındırdığı konuları eserin ismi üzerinden anlayabiliriz. Nitekim Tirmizî'nin kitabının ismi hakkında açıklamalarda bulunan Abdulfettah Ebu Ğudde (ö. 1997), eserin isminin *el-Câmi'u'l-*

³⁷⁹ Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Eşereti'l-Kâmile*, s. 68-69; Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 152.

³⁸⁰ İbn Hazm'ın, Tirmizî'yi meçhul olarak belirtmesi hakkında bkz. Selman Başaran, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitteye Bakışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 2, S. 6.

³⁸¹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 108-110.

Muhtasarı Mine's-Suneni 'An Rasulillahi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem ve M'erifetu's-Sahih ve'l-M'elûli ve Mâ 'Aleyhi'l-'Amel şeklinde olduğunu ifade etmiştir.³⁸²

Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserinde sahîh, hasen, zayıf hadisler zikrettiğini belirtip Tirmizî'nin zayıf olan hadîsler hakkında açıklamalarda bulunduğunu da dile getirmiştir. Müellifimiz bu şekilde *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen eserlerin içerisinde bulunan bazı hadîslerin sahîh olmadığını ifade etmiştir. Nitekim bu altı eserde bulunan hadîslerin tamamının sahîh olduğu şeklindeki yanlış algı hala bazı çevrelerde kendini göstermektedir. 1975'lerde yazılmış olan bu eserde sünen türü eserlerin ihtiva ettiği hadîslerin tamamının sahîh olmadığını ifade etmek o gün için büyük eleştirilere maruz kalmak anlamına gelmekteydi. Molla Hâlid'in ilim ehline yaraşır şekilde bu hususu belirtmesi kendisinin hakşinaslığını gösteren hususlardan biridir.

Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserini ayrıcalıklı kılan başka bir hususun eserde özellikle fakihler tarafından amel edilen ve kendisi ile delil gösterilen hadîslerin bulunması olduğuna işaret etmiş ve bu şekilde eserin fıkıhçıların nazarındaki ehemmiyetine işaret etmiştir.³⁸³ Eserin özelliklerini anlatmaya devam eden Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserinde sahâbe, tabi'în ve varsa müctehidlerin görüşünü zikrettiğini, Tirmizî'nin rivâyet ettiği herhangi bir hadîsin farklı senetlerini vermediğini, konu ile ilgili varsa farklı rivâyetlere işaret ettiğini zikretmiştir. Tirmizî'nin eserin son bölümünü illetler bahsine ayırdığını belirten Molla Hâlid, Tirmizî'nin illetler konusunda önemli noktalara değindiğini ifade

³⁸² Ebû Ğudde, *Tahkîku İsmeyi's-Sahihayni ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*, s. 55.

³⁸³ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 117.

ederek eserin önemini belirtmiştir. Molla Hâlid, Tirmizî'nin senet eleştirisi yaptığı ve farklı fıkhi görüşleri ele aldığı için bazı hadisçiler arasında birinci derecede değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir.³⁸⁴

Molla Hâlid son olarak eserin şerhleri hakkında bazı bilgiler vermiştir.³⁸⁵ Müellifin belirttiği şerhler: İbn 'Arabî (ö. 543/1148) tarafından telif edilen *'Âridetu'l-Ehvezî fî Şerhi't-Tirmizî* olarak belirtilen eserdir. Ancak müellifimiz eserin ismini *'Âridetu'l-Ehvezî 'alâ't-Tirmizî* şeklinde zikretmiştir. İbn 'Arabî'ye ait olan eserin isminin müellifin belirttiği şekilde olduğuna dair hiçbir veri tespit edemedik. Şerh olarak zikredilen ikinci eser İbn Receb el-Hanbelî'ye (ö. 795/1393) ait olan ancak ismi belirtilmeyen şerhtir. İbn Receb el-Hanbelî'ye ait olduğu Molla Hâlid tarafından belirtilen eser kanaatimizce İbn Receb'in, Tirmizî'nin *Kitâbu'l-İlel* bölümüne yaptığı şerh çalışması olmalıdır. Nitekim Molla Hâlid şerhin ismi hakkında bilgi vermemiş sadece eserin yazma nüsha olduğu hakkında bazı dipnotlar vermiştir. Molla Hâlid tarafından verilen dipnotlardan biri olan ve Fuat Sezgin tarafından telif edilen *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî* adlı eser gözden geçirildiğinde İbn Receb'e atfedilen kitabın *Şerhu 'İleli Kitâbi Câmi'i't-Tirmizî* şeklinde olduğu müşahade edilmektedir.³⁸⁶ Ancak bazı müellifler İbn Receb el-Hanbelî

³⁸⁴ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 117.

³⁸⁵ Tirmizî'nin eseri hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996, s. 284-285

³⁸⁶ Eserleri hakkında ayrıntılı bilgili için bkz. Fuat Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, c. 1, s. 299-310

tarafından oluşturulan eserin ismini *Şerhu Kitâbi'l-Câmi' li't-Tirmizî* şeklinde olduğunu da belirtmiştir.³⁸⁷

2.2.5. Ebû Dâvud ve Sünen'î

Müellifimiz, dördüncü sırada Ebû Dâvud es-Sicistani (ö. 275) hakkında bilgi vermiştir. Ebû Dâvud'un 202 yılında Sicistân'da dünyaya geldiğini zikrettikten sonra Irak, Şam, Mısır ve Horasan bölgesinde yaşayan âlimlerin ders halkasına katıldığını belirtmiş, doğum tarihi ve doğum yeri olan Sicistân hakkında yapılan tartışmalara değinmemiştir.³⁸⁸ Buhârî ve Müslim'in hocalarından dersler aldığını belirttikten sonra Ebû Dâvud'un ders halkasına katılan bazı öğrencilerin isimlerini zikretmiştir.³⁸⁹

Molla Hâlid, Ebû Dâvud'dan önce eser telif eden muhaddislerin metodunun sünen türü eserler değil de daha çok Câmi-i', Müsned vb. tür eserler olduğunu belirtmiş ve Ebû Dâvud ile beraber sünen türü eserlerin yaygınlık kazındığını belirterek sünen türü eserlerin öncülüğünü Ebû Dâvud'un yaptığını ifade etmiştir. Ebû Dâvud'un eserini Ahmet b. Hanbel'e arzına ve Ahmet b. Hanbel'in eseri övdüğüne ilişkin rivâyeti zikreden Molla Hâlid, son olarak Nesâî'de yaptığı gibi Ebû Dâvud'un da birçok eserinin olduğunu ve 275 yılında vefat ettiği bilgisini vererek eserlerin ismini zikretmemiştir. Bu yöntem ile müellifimizin, Buhârî ve Müslim'e ayrıcalık tanıdığını anlamaktayız.

Kütüb-i Sitte müellifleri içinde Buhârî'den sonra en fakîh şahsiyet olarak değerlendirilen Ebû Dâvud, yazdığı

³⁸⁷ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 284.

³⁸⁸ Bu tartışmalar için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvud", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 119.

³⁸⁹ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 107.

eserde fıkıhçıların kendilerinden fikhî hüküm çıkarımında bulundukları hadisleri bir araya getirmiştir.³⁹⁰ Ebû Davûd tarafından oluşturulan *es-Sünen*, yazıldığı dönemde Buhârî ve Müslim'in eserleri ile kıyaslanmış ancak daha sonra iki Sahih Ebû Davûd'un *es-Sünen*'ine tercih edilmiştir.³⁹¹ Molla Hâlid, Ebû Dâvud'un bu eserini oluştururken sadece ahkâm hadislerini bir araya getirip derlediğini ve eserinde sahîh, hasen ve zayıf hadislerin bulunduğunu belirtmiş ve zayıflığı şiddetli olan herhangi bir hadîs rivâyet etmiş ise hadîsin bu özelliğine değindiğini vurgulamıştır.³⁹²

Molla Hâlid, Ebû Dâvud'un hadîs âlimlerinin herhangi bir râvînin terk edilmesi konusunda üzerinde ortak görüş belirttiği râvînin rivâyetini kabul etmediğini de belirtmektedir.³⁹³

Molla Hâlid, Ebû Davud'un eserini 500.000 hadîs içerisinden seçtiği 4.800 hadisten oluşturduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid'in yukarıda verdiği hadîs sayıları hakkında yapılan değerlendirmelerde hadîs sayılarının 5.274 olduğu da ifade edilmiştir.³⁹⁴ Bizzat Ebû Davûd tarafından dile getirilen 4.800 sayısının neden 5.274 veya farklı sayılarda verildiğinin gerekçesi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kanaatimize göre yapılan değerlendirmelerin en

³⁹⁰ Muhammed Ebû Zehv, **Hadîs ve Hadîşçiler**, Selman Başaran, M. Ali Sönmez (Çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 411.

³⁹¹ Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 154.

³⁹² Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 116.

³⁹³ Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 116.

³⁹⁴ Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, s. 176.

makulü, farklı baskılarda aynı hadislerin bölünerek farklı hadisler olarak zikredildiği şeklindeki görüştür.³⁹⁵

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan bir diğeri ise, Ebû Davûd'un telif ettiği eserin fikhî özelliği olmuştur. Molla Hâlid, fıkıhçıların kitaba sürekli müracaat ettiğini ve Ebû Dâvud'un eserinin diğer sünenlerden önce geldiğini zikretmiş fakat bunun sebeplerine dair hiçbir açıklamada bulunmamıştır.³⁹⁶

Ebû Dâvud'un *Sünen'i* üzerine yapılmış birçok şerhin bulunduğunu belirten Molla Hâlid bunlardan sadece ikisini belirtmiştir. Bunlar ise Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998) tarafından yapılan *Me'âlimus's-Sünen* adlı kıymetli eser ile el-Azîmâbâdî (ö. 1329/1911) tarafından hazırlanan '*Avnu'l-M'abûd 'ala Suneni Ebî Dâvûd* adlı eserdir.³⁹⁷

2.2.6. İbn Mâce ve Sünen'i

H. VI. yüzyıldan sonra *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında zikredilmeye başlandığı ifade edilen İbn Mâce'nin nesebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvîni (ö. 273/886) şeklinde belirtilmiştir.³⁹⁸ Doğum tarihi hakkında farklı rivâyetler zikredilmişse de İbn Mâce'nin h. 209/m. 824 yılında doğduğu görüşü genel kabul görmüştür.³⁹⁹ Müellifimiz de İbn Mâce'nin doğum tarihi hakkında farklı

³⁹⁵ Ebû Davûd, *Risâle ilâ Ehli Mekke*, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 52, 1 nolu dipnot.

³⁹⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 116.

³⁹⁷ Ebû Davûd'un Sünen'i hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 280-282.

³⁹⁸ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 111.

³⁹⁹ Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 2, S. 2, s. 164.

rivâyetleri zikretmeden 209/824 yılını belirterek genel görüşe katıldığını ima etmiştir.⁴⁰⁰

Tahir el-Makdisî (ö. 507/1113) tarafından altıncı kitap olarak zikredilen⁴⁰¹ sünen türü eserin sahibi İbn Mâce hakkında övücü pek çok söz nakledilmiştir. Molla Hâlid de İbn Mâce'nin güvenilirliği noktasında bazı sözler nakletmiş ve Buhârî'nin İbn Mâce'den hadîs rivâyet ettiğini belirtmiştir. Molla Hâlid'in İbn Mâce'yi tanıtırken Buhârî'ye başvurması, Buhârî'nin İslam dünyasında kazandığı güvenin ve râvîler hakkında yaptığı yorumların tartışmasız kabul edildiğini göstermektedir. Olumlu yanlarının yanı sıra Molla Hâlid, Ancak eserde bine yakın hadis delil olarak kullanılamayacağına dair görüşede yer vermektedir.⁴⁰²

Molla Hâlid, İbn Mâce'nin tefsîr ve tarih alanında eserinin olduğunu belirtmiş ve bu şekilde İbn Mâce'nin farklı alanlarda eserler yazdığını ifade etmeye çalışmıştır. Molla Hâlid'in zikrettiği tefsîr kitabının günümüze yetişmediği, tarih kitabının ise bir kısmının ulaştığı ve dolayısıyla İbn Mâce'nin daha çok hadisçi kimliği ile tanındığı da belirtilmiştir.⁴⁰³ İbn Kesir'den alıntı yaparak İbn Mâce'nin ilmî yetkinliğine vurgu yapan Molla Hâlid, sünen türü eserinin ilmî ve amelî yönden önemine de vurgu yapmıştır.⁴⁰⁴

Molla Hâlid son olarak *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin sonuncusu olan İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen'i* hakkında

⁴⁰⁰ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 110.

⁴⁰¹ Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S.2, s. 128.

⁴⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Eşereti'l-Kâmile*, s. 71, 1 nolu dipnot.

⁴⁰³ Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", c. 2, S. 2, s. 164.

⁴⁰⁴ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 110-111.

bazı bilgiler vererek değerlendirmelerde bulunmuştur. Molla Hâlid, İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinin İbnu'l-Kayserânî (ö. 507) tarafından altıncı kitap olarak belirlendiğini ifade etmiş⁴⁰⁵ ancak bazı âlimlerin İbn Mâce'nin *Sünen'i* yerine İmam Mâlik'in *Muvatta* adlı eserini yahut ed-Dârimî'nin (ö. 181/797) *Müsned* adlı eserini tercih ettiklerini zikrederek konunun ihtilaflı olduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid, İbn Mâce'nin eserinde sahîh, hasen, zayıf ve bazı uydurma hadîslerin bulunduğunu ve bundan dolayı *Kütüb-i Sitte* sıralamasında son sırada yer aldığını ifade etmiştir. Bunun nedenini Fuat Sezgin'den alıntı yaparak şöyle ifade etmiştir: "*İbn Mâce eserini az sayıdaki kaynaktan seçerek oluşturmuştur.*"⁴⁰⁶

Molla Hâlid, M. Fuâd Abdalbâki neşrini esas alarak İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eserinde 4.341 hadîsin yer aldığını bunlardan 3.002 tanesinin Ashâbu'l-Kutubi'l-Hamse olarak ifade edilen diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamının veya bir kısmının eserlerinde bu hadîsleri rivâyet ettiklerine vurgu yapmıştır. Geri kalan 1.139 hadîsin ise İbn Mâce'nin zikredilen beş esere zevâidi olduğunu belirtmiştir. İbn Mâce'nin zevâidlerinin 428 sahîh, 199 hasen, 613 zayıf, 99 vâhî, münker ya da mevzû hadîslerden oluştuğu belirtilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinin neden altıncı kitap olarak belirlendiğinin gerekçesi hakkında bkz. Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, c. 38, s. 143.

⁴⁰⁶ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s. 119; krş. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, s. 285.

⁴⁰⁷ Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*, s.119; İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinde geçen hadîslerin sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, s. 179.

Molla Hâlid, son olarak eser hakkında yapılan bazı şerhlere değinmiştir. Müellifin değindiğı şerhler sırası ile şunlardır:

1- İmam Suyutî (ö. 911/1505) tarafından telif edilen *Misbâhu' z-Züccâce 'ala Süneni İbn Mâce*

2- Ebu'l-Hasan İbn Abdulhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726) tarafından telif edilen *Kifâyetu'l-Hâce fî Şerhi İbn Mâce*⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eseri hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında bkz. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, s. 287-288.

SONUÇ

İlk dönem hadîsçileri, hadîslerin sıhhatli bir şekilde aktarımına ehemmiyet vermişlerdir. Bu bağlamda hadîs sıhhat tespiti için çeşitli kuralları kendi içinde barındıran hadîs usûlü ilmini sistemleştirmişlerdir. Bu ilmin devamlılığı, yazılan eserlerle sağlanmıştır.

Sünnî gelenekte sürekli bir şekilde önemini koruyan hadîs ilimleri eğitimi, Hz. Peygamber'den sonra özellikle cami meclislerinde icra edile gelmiştir. Fetihlerle genişleyen İslâm âleminde ihtiyaçlara binaen ortaya çıkan eğitim kurumlarından biri olan medreselerde de bu gelenek sürdürülmüştür. Zamanla şark medreseri diye anılan eğitim kurumlarında hadîs ilimleri eğitimi zayıflamıştır. Özellikle Osmanlı devletinin yıkılışı ve Cumhuriyetin kurulmasıyla, bu medreselerde hadîs ilimleri eğitimi yok olma mesabesine gelmiştir. Şark medreselerinde Arap Dili ve Belağatı ile ilgili eğitime ağırlık verilmiş bilgi aktarımında sözlü kültür hâkim olmuştur.

Öyle ki, müdderisler eser telif etme geleneğinden imtina eder hale gelmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında yetişen Molla Halîd, bu geleneğe rağmen çeşitli telifatlarda bulunmuştur. Medreselerde hadîs alanında var olan eksikliği tespit eden Molla Halîd, hadîs usûlü ile ilgili *“el-Hadîsu’s-Sahîh”* adlı eseri telif etmiştir. Sünnî gelenekteki hadîs kültürünü özümseyen Molla Halîd, söz konusu eserin de çok sayıda temel kaynaktan istifade etmiştir. Birçok hadîs usûlü ıstılahını ele alan müellif, tartışmalı bazı konulara değinmiştir. Bahsi geçen konular hakkında önemli bilgiler

içeren “*el-Hadîsu’s-Sahîh*” adlı eserle ilgili ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Bu alanda otorite olarak kabul edilen İbnu’s-Salâh (ö. 643/1245) yazdığı eser ile kendinden sonrakilere örneklik etmiştir. Alanla ilgili kavramların yerleşmesinde söz sahibi olan İbnu’s-Salâh’ın “*Ulumu’l-Hadîs*” adlı eseri günümüze kadar tekrar ede gelmiştir. Nitekim İbnu’s-Salâh’tan sonra telif edilen eserlerin tamamına yakını söz konusu eserin tekrarı mahiyetindedir. Molla Halîd’de bu geleneğin etkisinde kalarak yazdığı eserde İbnu’s-Salâh’ın söz konusu eserini esas almıştır.

b) Şark medrese geleneğinde şifahî gelenek hâkim olmuştur. Nitekim bu medreselerde eser yazma düzeyinde olan kişiler ve camiaya nispet edilen eserler karşılaştırıldığında eser azlığı göze çarpmaktadır. Buna karşın Molla Halîd, şifahî gelenekle yazma geleneğini mezc etmiştir. Nitekim müellifin yazmış olduğu eserler bu durumu göstermektedir.

c) Şark medrese geleneğinden gelen Molla Halîd, “*Kütüb-i Sitte*” içerisinde bulunan *sünen* türü eserler hakkında değerlendirmelerde bulunurken bu kitaplarda geçen hadîslerin bir kısmının sahih olmadığını belirtmiştir. Şark medrese geleneğinden gelen kişilerin hadîs usûlü ilmine vukûfiyetleri az olduğu için *sünen*lerde geçen hadislerin tamamının sahih olabileceği kannati hâkimdir. Ancak Molla Hâlid, bu alandaki usûl eksikliğini gidermeye çalışmış ve bu bağlamda *sünen* türü eserlerde geçen hadîslerin içerisinde zayıf ve uydurma hadîslerin olabileceğine işaret etmiştir.

d) Molla Halîd, telif ettiği eserde klasik dönemin eserlerinden istifade etmiş olmakla beraber modern dönem eserlerinden de istifade etmiştir. Bu iki döneme ait eserlerdeki görüşleri mukayese etmiştir. Ayrıca farklılık arz eden konularda da tercihte bulunmuştur.

e) İslâmî ilimler alanında eser telif eden âlimlerin çoğu ele aldıkları konuyla ilgili âyet ve hadîslerden iktibâs etme yöntemini kullanmışlardır. Süreç içerisinde âlimlerin bu tutumu gelenek halini almıştır. Molla Hâlid’de söz konusu eserinde bu geleneği sürdürme eğiliminde bulunmuştur.

f) Şark medrese geleneğinde telif edilen veya okutulan eserlerde müelliflerin hayatına yönelik bilgiler verilmemiştir. Molla Hâlid ise bu geleneğe itiraz mahiyetinde eserinde hadîs alanında zamanla otorite kazanan hadîs âlimlerinin hayatları hakkında kısmen bilgi vermiştir. Bu şekilde eserine biyografik bir boyut kazındarmakla beraber medreselerde var olan bu eksikliği gidermeyi hedeflemiştir.

g) Hadîs Usûlü alanındaki kavramlar Molla Hâlid tarafından detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Kavramlarla ilgili analizler yapılarak tartışmalar gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Molla Hâlid, Şafi’î olmasına rağmen kendi mezhebinin usûl anlayışına muhalif bazı tercihlerde de bulunmuştur. Bu da Müellifin mezheb taassubundan uzak olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ABDULHALİK, Abdulğani, **Hucciyetu's-Sunne**, ed-Dâru'l-
'Alemyyetu li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Riyad 1415/1995.
- AĞIRMAN, Cemal, "Hadisçilerin Sünnet/Hadis Tarifinde
Yer Alan "Vasıf" Kavramı Üzerine Bir Yorum",
C.Ü.İ.F.D., S. 2, s. 13, 99-121.
- ALVANÎ, Taha Cabir, **İrtidat (Tarihsel ve Metinzel Analiz)**,
çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul
2014.
- APAYDIN, Yunus, Mütevâtir, **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları,
İstanbul 2006.
- EL-ASKALÂNÎ, İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi
Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser**, Thk.
Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut
1434/2013.
- _____, **en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh**, Thk. Rabî'
bin Hâdî U'meyr, el-Câmi'etu'l-İslâmiyye, Medine
1984.
- EL-'AVNÎ, eş-Şerîf Hâtîm İbn **el-Menhecu'l-Muktarah li
Fehmi'l-Mustalah**, Dâru'l-Hicre, Riyad 1416/1996.
- AVVÂME, Muhammed, **"Eseru'l-Hadîs's-Şerîf fî İhtilafi'l-
Eimmeti'l-Fukahâi"**, Daru'l-Yusr, Beyrut, 1428/2008.
- AYDINLI, Abdullah, **Hadîs İstilahları Sözlüğü**, İ.F.A.V.
Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, "Sahih Hadîs Kavramı Üzerine Bir Çözümleme"
başlıklı bildirinin müzakeresi, **İslâmi Araştırmalar
Dergisi**, c. 19, S. 1, 113-115.
- _____, Şazz, **DİA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

- _____, Mu'an'an, **DİA**, c. 30, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2005.
- AYBAKAN, Bilal, "Şafi'î Mezhebi", **DiA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.
- EL-'AZAMÎ, M. Mustafa, Buhârî, **DİA**, c. 6, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1992.
- BALTACI, Cahid, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 12, S. 3-4, 259-262.
- BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012
- _____, "Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirisel Analizi", **A.Ü.İ.F.D.**, c. 45, S. 1, 39-56.
- _____, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", **İslâmî İlimler Dergisi**, Hadis Sünnet Sayısı, c. 2, S. 2, 123-159.
- _____, "Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi-Diyarbakır Örneği-", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c. 1, S. 1, s. 45-59.
- BAŞARAN, Selman, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitteye Bakışı", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 2, S.6, 7-21.
- BİLEN, Mehmet, **Said Nursi ve Hadis**, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.
- _____, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- _____, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", **D.Ü.İ.F.D**, c. 7, S. 2, 35-52.

- EL-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitapevi, İstanbul 2001.
- EL-CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Dâru'n-Nefâis, Thk. Muhammed 'Abdurahmân el-Mer'eşlî, Beyrut 1433/2012.
- EL-CEVHERÎ, İsmâ'il b. Hammâd, **es-Sıhah Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1376-1956.
- EL-CEVZİYYE, İbnu'l-Kayyım, **Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayrî'l-'İbâd**, Thk. Şu'ayb el-Arnâvût, Abdulkadir el-Arnâvût, Müessesetu'r-Risâleti Naşîrûn, 1431/2010 Beyrut
- EL-CEZÂİRÎ, Tâhir, **Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009.
- ÇAKIN, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1-2-3, 100-109.
- ÇELEBÎ, Ahmed, **İslâm'da Eğitim-Öğretim**, çev., Ali Yıldırım, Damla Yayınevi, İstanbul 2013.
- ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.
- ÇİÇEK, Mehmet, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün hayatı ve ilmi kişiliği", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 2, 124-139
- DEMİRCAN, Adnan (Ed.), **Kürtler**, Nida Yayınları İstanbul 2015.
- DÖNMEZ, İbrahim Kafi, İllet, **DİA**, c. 22, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000.

- DÜNDAR, Mahmud, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, İsrak yayınları, İstanbul 2011.
- DÜZENLİ, Muhittin, **Hadislerde Gizlilik Kusurları –İlet ve Şâz-**, İsam Yayınları, Ankara 2016.
- EBÛ DAVÛD, **Risâle ilâ Ehli Mekke**, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Müssetu Risale Naşirun, Beyrut 1417/1997.
- EBÛ ĞUDDE, Abdulfettâh, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câm'î't-Tirmizî**, Mektebetu'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Beyrut, 1993/1414.
- _____, **es-Sunnetu'n-Nebeviyyetu Ve Beyânu Medlûlihâş'-Şer'iyyeti Ve't-Te'rîfu Bihâli Suneni'd-Dârekutnî**, Mektebu'l-Metbû'âtî'l-İslâmiyyeti, Dımeşk 1996.
- EBÛ ZEHV, Muhammed, **Hadîs ve Hadîşçiler**, çev., Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, “Sahîh”, **DİA**, c. 35, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2008.
- EKMEKÇİ, Güneş, “Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri”, **Dünden Bugüne Lice Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, 405-415.
- EL-ENSARÎ, Zekerîyyâ, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irâkî**, Dârû'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, bsyy.
- EL-EŞKAR, Muhammed Süleymân, **Ef'âlu'r-Resûl ve Delâletuhâ 'ela'l-Ahkâmî'ş-Şer'iyyeti**, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1424/2003.
- ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

- ERGİN, M. Cevat, "Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 8, S. 1, 109-130.
- _____, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 7, sayı 1, 39-65.
- ERKAYA, Musa, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", **İslâmî İlimler Dergisi**, C. 1, S. 2, 161-212.
- ERUL, Bünyamin, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2008
- _____, "Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişimi", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, 85-94.
- ERTÜRK, Mustafa, "Haber-i Vahîd", **DİA**, T.D.V. Yayınları, c. 14, İstanbul 1996.
- _____, **Metin Tenkidi**, Fecr Yayınları, Ankara 2011
- FAYDA, Mustafa, Hulefâ-i Râşidîn, **DİA**, c. 18, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1998.
- FAZLUR Rahman, **Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu**, çev., Prof. Dr. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- EL-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl**, Thk. Muhammed Süleymân el-Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1433/2012.
- _____, **el-İktisâd fî'l-İtikâd**, Thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şîrfâvî, Dâru'l-Minhac, Beyrut 1433/2012
- GOLDZİHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, çev., Rahmi Er, Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara 2012.
- GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011.

- _____, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- HANSU, Hüseyin **Mutezile ve Hadis**, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- _____, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, Bilge adamlar Yayınları, Van 2008.
- EL-HATÎB, Acâc, **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn**, Mektebetu Vehbe, Kahire 1429/2008.
- HATİPOĞLU, M. Said, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 2, 5-11.
- _____, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1, 1-29.
- _____, **Hilafetin Kureşliliği**, Otto yayınları, Ankara 2011.
- HAMİDİ, Muhammed Sadık, "Doğu ve Güneydoğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın İslah Önerisi", (ed. Fikret Gedikli), **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Muş Üniversitesi Yayınları, Muş 2013.
- HEYET, Hadîslerle İslam, D.İ.B. Yayınları, Konya 2015.
- HİRA, Ayhan, **Şeyh Bedrettin**, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- EL-'İRAKÎ, Zeynuddîn, **Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs**, Thk. Salâh Muhammed Muhammed 'Aveyde, Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, Beyrut 1413/1993.
- EL-ISFAHANÎ, Rağîb, **el-Müfredat**, Thk. Safvan Adnan Davudî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1430/2009.

- İTR, Nûreddîn, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, Dîmeşk 1434/2013.
- İBN AHMED, Hasan, **Hâşiyetu Câmi'i'l-Fevâid 'alâ Helli'l-Me'akıd bişerhi Metni'l-Kava'id fî'l-İrâb**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 1431/2010.
- İBN 'ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir, **Mekâsidu's-Şerî'ati'l-İslâmiyyeti**, Dâru's-Selam, Kahire 1430/2009.
- İBNU'L-EŞİR EL-CEZERÎ, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs**, Thk. Rıdvân Mâmû, Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Beyrut, 1432/2011.
- İBNU'L-MÜNEYYİR, **el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî**, Mektebetu'l-Mu'ellâ, Kuveyt 1408/1987.
- İBNU'S-SALÂH, Osman İbn Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **'Ulûmu'l-Hadîs**, Thk. Nurettin 'İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Dîmeşk,
- İBN MANZÛR, **Lisanu'l-'Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y.
- İSTEMÎ, Fuat, **Bir Hadis Usûlü Kaynağı Olarak er-Risâle – Hadis İlimleri Açısından Bir İnceleme-**, Fecr Yayınları, Ankara 2019.
- K. YILMAZ, Musa, “Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler”, Ed. Adnan Demircan, **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015.
- KANDEMİR, M. Yaşar, **Mevzû Hadisler**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, “Hadîs”, **DİA**, c. 15, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, “es-Sünen”, **DİA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

- _____, “Müslim”, **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, “Nesâî”, **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, “Ebû Dâvud”, **DİA**, c. 10, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1994.
- KARA, Mustafa, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 107-138.
- KARÂFÎ, **Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl**, Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şirketü't-Tibâatü'l-Fenniyye el-Muttehide, bsy., 1393/1973.
- KARATAŞ, Mustafa, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- EL-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn, **Kavâ'idü't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risâle Naşirûn, Beyrut 1433/2012.
- KAYA, Eyyüp Said, “Mâlikî mezhebi”, **DİA**, c. 27, T.D.V. Yayınları, Ankara 2003.
- KAZICI, Ziya, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014.
- EL-KELÂBAZÎ, Ebû Nasr, **Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut 1987/1407.
- KELEŞ, Ahmet, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- KESKİN, Salih, **Hadisleri Anlama Sorunu**, İsam Yayınları, İstanbul 2016.
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **İslâm Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

- _____, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- KOÇKUZU, Ali Osman, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- KOÇYİĞİT, Talât, **Hadîs Usûlü**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2009.
- _____, **Hadîs Tarihi**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011.
- _____, **Hadîs Istılahları**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1980.
- KORKUSUZ, Molla Hâlid, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**.
- KORKUSUZ, Mehmet Hişyar, **Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleriyle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz**,
http://146609.webhosting56.1blu.de/2015.06.12_DogudanBatiyaDr.MehmetHisyarKorkusuz.pdf (erişim tarihi: 04.07.2017).
- KUTLU, Sönmez, **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- EL-LEKNEVÎ, Abdu'l-Hayy, **Zaferu'l-Emânî Bişerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerîfi'l-Cürçânî**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1429/2009.
- _____, **el-Ecvibetu'l-Fâdıla li'l-Esileti'l-'Aşereti'l-Kâmile**, Mektebetu'l-Matbu'atu'l-İslâmiyye, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut 1426/2005.
- _____, **Tuhfetu'l-Ahyâr bi İhyâi Sunneti Seyyidi'l-Ebrâr**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Halep 1412/1992.

- EL-MAKDÎSÎ, İbn Kudâme, **Ravdetu'n-Nâzir ve Cünnetu'l-Münâzir**, Thk. Muhammed Mürabî, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1430/2009.
- EL-MAKDÎSÎ, Muhammed ibn Tâhir, **Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte**, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984.
- EL-MUHAMMEDÎ, Abdulkâdir Mustafa Abdurrezzâk, **eş-Şâzz ve'l-Munker ve Ziyâdetu's-Sika Müvâzene Beynel Mütেকaddimîn ve'l-Muteahhirîn**, Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.
- MARTI, Huriye, "Hadis Usûlünün Tanımı, Doğuşu ve Kaynakları", (Ed. Zişan Türçan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- NAİM, Babanzâde Ahmed, **Hadîs Usûlü ve Istılahları**, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.
- EN-NEVEVÎ, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luġât**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y..
- EN-NÎSÂBÛRÎ, Hâkim, **Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemmiyetu Ecnâsîh**, Thk. Ahmed ibn Fâris es-Selûm, Mektebetu'l-Me'ârif, Riyâd 1431/2010.
- _____, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti'l-İklil**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Daru İbn Hazm, Beyrut 1423/2003.
- OCAK, Ahmet, Selçuklular, **DİA**, c. 36, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.
- OKİÇ, M. Tayyip, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, Atlas yayınları, Ankara 2017.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, **Hadîs ve Kültür Yazıları**, Kitâbiyât yayınları, Ankara 2005.

- _____, “Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, 107-111.
- _____, “Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim’in el-Camiu’s-Sahîh’i”, **A.Ü.İ.F.D.**, c. 39, S. 39, 287-356
- ÖZMEN, Ramazan, “Hanbelîlerin Hadîs ve Sünnet Anlayışı”, (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- ÖZPINAR, Ömer, **Hadîs Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- ÖZŞENEL, Mehmet, “Sindî”, **DİA**, c. 37, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.
- PEKASİL, Tahir, “Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler”, (Ed. Adnan Demircan), **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015.
- POLAT, Selahattin, İbn Uleyye, **DİA**, c. 20, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2010.
- _____, **Hadis Araştırmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- SALLABİ, Ali Muhammed, **Siyyer-i Nebi**, (çev.), Mustafa Kasadar, Sadullah Ergin, Şerafettin Şenaslan, Ravza Yayınları, İstanbul 2015.
- SALİH, Subhi, **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, (çev.), M. Yaşar Kandemir, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2010.
- SANDIKÇI, S. Kemal, “Müstahrec”, **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.

- SARIKAYA, Yaşar, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- SEZGİN, M. Fuat, **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, Otto, Ankara 2012.
- _____, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, bsy., 1411/1991, c. 1
- SIDDIKÎ, Muhammed Zübeyr, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, Yeni Zaman Yayınları, (çev.), Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 2004.
- ES-SUYÛTÎ, **Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbî'n-Nevâvî**, Thk. Bed'î Seyyid el-Limâ', Dimeşk, 1431/2010.
- EŞ-ŞÂFÎ'Î, **er-Risâle**, Thk. 'Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fahl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Lübnan 2009.
- ŞÂTİBÎ, **el-Muvâfakât**, Thk. Muhammed Mirabî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1432/2011.
- EŞ-ŞÎRÂZÎ, **el-Lum'a fî Usûli'l-Fıkhi**, Thk. Muhyiddîn Mîstû ve Yûsuf 'Alî Bedlevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dimeşk/Beyrut t.y..
- ŞİMŞEK, Murat, **İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından İctihad ve Tasarrufları**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011.
- ET-TAHÂNEVÎ, Zafer Ahmed el-Osmanî, **Kavâ'idu fî 'Ulûmi'l-Hadîs**, Thk. Abdul Fettah Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtul-İslâmiyye, Beyrut 1428/ 2008.
- ET-TÛRKMÂNÎ, Abdulmecîd, **Dirâsâtun fî Usûli'l-Hadîs**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1436/2015.
- TEKİNEŞ, Ayhan, 'İlelu'l-Hadîs, **DİA**, c. 22, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000.
- TUĞLU, Nuri, "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı", **F.Ü.İ.F.D.**, C. 17, 51-70

- UĞUR, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996.
- ÜNAL, İ. Hakkı, “Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi (s.a.v.) Anlamak”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 1-2-3-4, 42-58.
- _____, **İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2012.
- YALAR, Mehmet, “Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış”, (Ed. İsmail Narin), **Medrese ve İlahiyat kavşağında İslâmî İlimler**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013.
- YAPICI, Ahmet, **Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, Cübbâî, **DİA**, c. 8, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1993.
- YİĞİT, İsmail, “Emevîler”, **DİA**, c. 11, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1995.
- YÜKSEL, Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2008, S. 37, 259-287.
- YÜCEL, Ahmet, “Silsiletü’z-Zeheb”, **DİA**, c. 37, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.
- EZ-ZEBÎDÎ, **Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs**, Thk. Mustafa Hicâzî, Kuveyt 1389/1969 I-XL.
- EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **Siyeru A’lami’n-Nubelâ**, Thk. Sâlih es-Semr, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1403/1983 I-XXV.

_____, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **el-Mûkiz fi 'İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2005.
ZEMAHŞERÎ, **Esâsu'l-Belâġe**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1430/2009.

<http://www.haznevi.net/haznevi-ekolu/seyh-izzeddin-hazretlerinin-hayati-ve-yolunun-ozellikleri.html>

(erişim tarihi: 19.07.2017)

http://www.milligazete.com.tr/merhum_molla_Hâlid_korku_suzlsquoun_hayat_hik%C3%A2yesi/220853.

<https://www.youtube.com/watch?v=mndTW7NVr1c> (Erişim Tarihi:24.07.2017.)